

**OSLOBOĐENI ZA PONOVI
PROGON
ŽIDOVSKI ZATOČENICI
LOGORA KAMPOR (OTOK RAB)
NAKON EVAKUACIJE**

Anna Maria Grünfelder

Zagreb 2017

Oslobodeni za ponovni progon

Židovski zatočnici logora Kapor (otok Rab) nakon evakuacije

Na osnovu arhivske građe iz Hrvatskog Državnog arhiva u Zagrebu, Državnog arhiva u Rijeci i Arhiva Republike Slovenije (Ljubljana) rekonstruiram puteve oslobođenih židovskih zatočenika logora Kapor (otok Rab u potrazi za novom šansom za život, u sigurnosti, bez progona. Glavni štab NOV prebaci ih s otoka Raba na teritorij pod kontrolom partizana, netom prije njemačke okupacije Primorja, Dalmacije i Kvarnerskih otoka, no i taj „oslobođeni teritorij“ nije bio siguran od neprijateljskih upada. Vojno sposobni mobilizirani su, a drugi su se angažirali u pozadinskoj službi - iz zahvalnosti zbog evakuacije, iz idealizma i oduševljenje za ideale partizana, a neki i pod prisilom. Arhivska građa sadrži i dokumente o - uglavnom negativnom - odnosu boraca o Židovima i o predrasudama u narodu prema Židovima, koje su opterećivali suživot s domaćim stanovništvom. Pomoć Rabskim Židovima - ali i nemilosrdno prakticiranje moći, podjednako nad Židovima i nad stanovništvom. Autori memoara, neki diskrenije neki neuvijeni, ukazivali na taj „iskonski grijeh“ partizanskog pokreta: nasuprot njihovoj ideologiji „narod je vlast“, partizani su narod podvrgnuli svojoj moći. Narod se opirao - na štetu i na leđima izbjeglica Stvoren je razdor između domaćina i onima potrebitim pomoći. Fond ZAVNOH obiluje izvještajima o sukobima domaćeg stanovništva, ali i lokalnih vlasti i vojnih zapovjednika sa židovskim zbijegovima, i pokušajeva ZAVNOH-a vrbovati za razumijevanje za Židove progone, internirane i predviđene za istrebljenje.

Uoči velike neprijateljske ofensive prema Gorskom kotaru, Lici i Kordunu (od siječnja 1944. godine), kad je Glavni štab NOV stanovništvo iz ugroženih krajeva preselio u Južnu Italiju, evakuaciju Židova u Italiju su britanske vojne vlasti maksimalno ograničavale (kao što su i inače osujećivali pokušaje Židova domoći se Palestine. Židovi koji su zbog toga ostali na Baniji, odvažili su se, uz pomoć partizana ili na svoju ruku, na put prema Dalmaciji, u nadi da će se ipak ukrcati u transporte za Italiju.

Evakuaciju u Italiju nisu dočekali Židovski civili, koji su u jesen 1943. nisu htjeli napustiti Rab. Njih je sustigla njemačka okupacija Raba - što se s njima dogodilo, o tome se izjave svjedoka razilaze. Citirana literatura polazi od toga da su svi zaostali na Rabu, deportirani preko Trsta u Aušvic (vratile su se žive tri osobe). Prema drugim izvorima SS-ovi su ih transportirali u Opatiju, ali ondje, sluteći slom nacista, digli ruke od njih.

Neizvjesna je sudbina i jedne kolonije poljskih Židova i Poljaka, koje su još Talijani prije odlaska iz bivše Jugoslavije sklonili na otok Krk. Oni su putem svojih osoba za kontakt, poljskih svećenika i jedne grofice-u rodu s biskupom Strossmayerom, sve očajnije zamoliti za evakuaciju. Nije poznato što se s njima dogodilo - s obzirom što su Nijemci iz Rijeke brzo zaposjeli otoke Cres i Lošinj, moguće je da su morali krenuti put Aušvica.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, logori i logoraši, oslobođenje, bijeg, evakuacija, repatrijacija

A. Stanje istraženosti sudbine Rabskih logoraša i još otvorena pitanja

O logoru Kampor na otoku Rabu postoji već veliki fond istraživanja - životnih uvjeta logoraša, odnosa talijanskih vlasti prema židovskim zatočenicima (i razlike u logorskom režimu u Slovenskom logoru), te o motivima Talijana za „zaštitno interniranje“ Židova.¹ Još obilnija, ali i sadržajnija je memoarska literatura: Jaša Romano², Branko Polić³, Imre Rochlitz⁴ i Zeev Milo⁵, te Mostarski gimnazijalac i internirac Dubrovačkog logorskog sustava Cezar - Zadik Danon⁶ pružaju tijekom oslobođenja logora kao svjedoci i sudionici (jedino Zeev Milo nije bio interniran ni u Kraljevici ni na Rabu, jer se - uspješno sakrivajući pred talijanskim vojnicima - dobrovoljno otišao u partizanski logor u Drivenik, u zaleđu Novog Vinodolskog.⁷ Zahvalna sam gospodinu Zeevu Milou, koji mi je mailom potvrdio, ali i gospodinu Dr. Aleksandru Leblu (Beograd) na njegovoj mail-poruci sa sjećanjima na formiranje „Jevrejskog bataljona“ i njegova odlaska na partizanski teritorij i evakuaciju u Italiju. Na njega se oslanjao i Jaša Romano⁸, Zeev Milo mi je opisao svoj boravak i rad u Glini, svoj angažman za partizansku borbu, svoju -

¹ Narcisa LENGEL KRIZMAN, Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943), Povijesni prilozi (PP) 2 (1), Zagreb 1983, str. 247-283; ovdje 276, 277.- MacGregor KNOX; Das faschistische Italien und die „Endlösung“ 1942/43 In : Vierteljahreshefte des Institutes fuer Zeitgeschichte, Muenchen, Jg.55 (2007), Heft 1:S. 53-92; Na: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2007_1_3_knox.pdf .- Holm SUNDHAUSSEN; Die Rettung der Juden in der italienischen „Zone II“. In: Wolfgang BENZ: Dimensionen des Völkermordes. (München 1991), dtb. München 1996; str. 322-327. -.- Ivan KOVAČIČ, Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu, Rijeka, 1998., str. 93-100.- Ivo BANIĆ, Fašističko koncentracijsko tovarišće Kampor: www.muzej-kampor-croatia-rab.si/povijest/html.- Ivo BARIĆ, Logor Kampor <http://www.ua-rab.hr/index.php/talijanski-fasisticki-logor-kampor?showall=&start=1>; Talijansko djelo CAPOGRECO Carlo Spartaco, I campi del Duce. L'internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943). Milano 2004.. sadrži tek nanizanje logora i relativno oskudnih informacija o njima, bez kritičkog vrijednovanja značenja i karakteristika logora.- Imala sam na raspolaganju tek slovenski prijevod: Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943). Prevedla Nevenka Troha. Ljubljana 2011; 276, 277. -.- Ivan KOVAČIČ, Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu,

² Jaša ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat. U: Zbornik 2. Jevrejskog historijskog muzeja, Beograd. Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu. Beograd d1973., str.3-57, ovdje 12-17, 27, 28. Autor u svom napisu ispravlja pogreške u sjećanjima njegovima sugovornika.

³ Branko POLIĆ; Imao sam sreće (Autobiografski zapisi 1.11.1942-22.12.1945.) Zagreb 2006, 111-113

⁴ Imre ROCHLITZ; Accident of Fate. A personal account. Wisconsin 2011. Branko POLIĆ sjećao se Imra Rochlitz kao jednog od najboljih logorskog druga u Kraljevici i Kamporu, B.POLIĆ, Imao sam sreće. 81

⁵ Zeev MILO, Im Satellitenstaat Kroatien. Eine Odyssee des Überlebens. Klagenfurt 2011, 124, 125.

⁶ Cezar Zadik DANON (r. 1929., sa svojom obitelji i rođacima pobjegao je 1941. g. u Dubrovnik. Iz Dubrovnika biva interniran u logor na otoku Rabu. Poslije rata završio je gimnazij, postao pedagogom, učiteljem i najzad profesorom elektrotehničkih znanosti, nastavnikom u tehničkim školama u Mostaru (1950-1993); sa svojom suprugom Muniverom preselio se u London, gdje je umro 2015. godine.

⁷ Z.MILO, Im Satellitenstaat Kroatien. 126.

⁸ Dr.Aleksandar LEBL, Beograd. mailom 31.5.2017.god.sasalebl@sbb.rs Preputio mi je tekst predavanja „Roads to Security“.

bezrezervno pozitivni - odnos prema partizanskom ratu i ujedno svoj beskonfliktni, prijateljski suživot sa Glinskim stanovništvom: možda nisu bili svjesni ili su zaboravili da se druže sa Židovom?⁹

Zahvaljujući Branku Poliću došla sam i do imena i prezimena austrijskih, njemačkih, poljskih čeških i mađarskih Židova i Židovki u logorima Kraljevica i Rab. Budući da su izvorni popisi talijanskih logora Kraljevica i Kampor (otok Rab) izgorjeli - vjerojatno spaljeni od talijanske uprave prije predaje logora dotadašnjim internircima, Alfred Pal, rođeni Bečanin, ali zagrebački student, grafičar i ilustrator knjige¹⁰, sam zatočenik u Kraljevici i u Kamporu rekonstruirao je iz svojeg pamćenja popis jugoslavenskih, austrijskih i drugih stranih Židova u oba logora. Popisi se čuvaju u *Jevrejskom istorijskom muzeju* u Beogradu - vidi prilog 2). Nejugoslavenski Židovi u Rabskom logoru bili su uglavnom civili, cijele obitelji - tko se od njih pridružio Jevrejskom bataljunu i(li) kasnije partizanima, to se iščita iz Polićevih „autobiografskih zapisa“.¹¹

Zeev Milo je jedan, osamljen, glas evakuiranih Židova. O njihovu odlaska na kopno, o nastanjivanju i odnosima s domaćim stanovništvom progovori mi arhivska građa u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu, a za židovske bolničarke u slovenskim bataljonima konzultirala sam Arhiv Republike Slovenije. U slovenskim bataljunima bio je zastupljen i po koji Židov iz Rabskog logora (v.prilog 1).

Pokazat ću da odlazak na „oslobođeni teritorij“ (pod partizanskim kontrolom) nije značio odlazak na definitivnu slobodu, nego, naprotiv, polazak u nove neizvjesnosti - u nove opasnosti, bijeg - i stradanja.

⁹ Branko POLIĆ; Imao sam sreće. (Autobiografski zapisi 1.11.1942-24.12.1945). Zagreb 2006, 116

¹⁰ Alfred Pal (r.1920. u Beču, umro u Zagrebu 2011.god.)Več kao dijete nastanio se s roditeljima u Zagrebu. Studij grafike i arhitekture započeo u predratno vrijeme, završio je poslije rata, kad je bio interniran u Kraljevici i na Ratu. Godine 1943. uključio se u NOR: Sudjelovanje u NOB-u nije ga štitilo od osude kao IB-ovca; dva puta bio je upućen u kaznionicu na Golom otoku, i odslužio ukupno četiri godine zatvorske kazne i prisilni rad u kamenolomu. Svoja iskustva ugradio je u svoj grafički opus i u ilustracije knjiga. [Alfred Pal: Autobiografija hrvatskog pionira grafičkog dizajna.U:www.jutarnji.hr/alfred-pal--autobiografija-hrvatskog...-/952583](http://www.jutarnji.hr/alfred-pal--autobiografija-hrvatskog-pionira-grafickog-dizajna.U:www.jutarnji.hr/alfred-pal--autobiografija-hrvatskog...-/952583),

¹¹ B.POLIĆ, Imao sam sreće. 52, 81, 108, 251, 259.

Njima, kao i Imru Rochlitzu¹² i Mostarcu Cezaru-Zadiku Danonu¹³ imamo zahvaliti živopisne „kronike“ logorskih dana na Rabu. Uz njihove *memoare*¹⁴ postoji već i bogat fond *historiografskih istraživanja*¹⁵, koje obuhvaćaju i kasniji angažman oslobođenih Rabskih zatočenika u službi „narodne vlasti“ na oslobođenim teritorijima. Jaša Romano, također zatočenik Raba, svoj napis o zatočenicima Raba i njihovu sudjelovanje u NOR-u koncipirao je kao znanstvenu raspravu, u koju je pak ugradio svoja je sjećanja i izjave drugih svjedoka vremena. Arhivska građa, na koje se on oslonio, potječe iz Washingtona, Londona i Beograda.¹⁶ Uz ove fondove, bila mu je na raspolaganju građa iz Jevrejskog Istorijskog muzeja (JIM, Beograd) iz koje se neki dokumenti nalaze i u fondu „ZAVNOH“.¹⁷, kao i iz Arhiva Jugoslavije, koja obuhvaća mikrofilmove fonda u arhivima SAD i Velike Britanije.

¹² Branko POLIĆ sjećao se Imra Rochlitzu kao jednog od najboljih logorskog druga u Kraljevici i Kamporu, B.POLIĆ, Imao sam sreće. 81

¹³ Cezar Zadik DANON (r. 1929., sa svojom obitelji i rođacima pobjegao je 1941. g. u Dubrovnik. Iz Dubrovnika biva interniran u logor na otoku Rabu. Poslije rata završio je gimnazij, postao pedagogom, učiteljem i najzad profesorom elektrotehničkih znanosti, nastavnikom u tehničkim školama u Mostaru (1950-1993); sa svojom suprugom Muniverom preselio se u London, gdje je umro 2015. godine.

¹⁴ Branko POLIĆ; Imao sam sreće. (Autobiografski zapisi 1.11.1942-22.12.1945.) Zagreb 2006, 111-113. - Imre ROCHLITZ; Accident of Fate. A personal account. Wisconsin 2011, 124,125: Napis Jaše ROMANA; koji je i sam bio zatočenik Kamporskog logora, historiografsko je istraživanje, u koje su pak ugrađena njegova osobna sjećanja. Jaša ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat. U: Zbornik 2. Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd. Studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu. Beograd d1973., str.3-57, ovdje 27, 28. Jedan je od njih Aleksandar LEBL, Beograd, koji je bio ljubazan odgovarati i meni na moja pitanja. Koristim se ovom prigodom da mu iskreno zahvalim.

¹⁴ J.ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu.30:

¹⁵ Iz obilja literature koristila sam se samo izvornim istraživanjima i citiram samo njih: Narcisa LENGEL KRIZMAN, Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943), PP 2 (1), Zagreb 1983, str. 247-283; Holm SUNDHAUSSEN; Die Rettung der Juden in der italienischen „Zone II“. In: Wolfgang BENZ, Dimensionen des Völkermordes. (München 1991), dtb. München 1996; str. 322-327. KOVAČIĆ Ivan, Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu, Rijeka, 1998., str. 93-100; MacGregor KNOX; Das faschistische Italien und die „Endlösung“ 1942/43 In : Vierteljahreshefte des Institutes fuer Zeitgeschichte, Muenchen, Jg.55 (2007), Heft 1:S. 53-92; Na: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2007_1_3_knox.pdf.- Carlo Spartaco CAPOGRECO; I campi del Duce. L'internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943). Milano 2004, 244-247.

¹⁶ Jaša ROMANO; Jevreji u Rapskom logoru i njihovo uključivanje u NOR. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja br. 2/1973, Beograd 1973.- Isti: Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata.. Beograd 1980., 134-148, 169.

¹⁷ Uredba ZAVNOH-a br. 1541 od 13.11.1943. cit. kod J.ROMANA, Jevreji u logoru na Rabu. str.46 i 49) nalazi se u fondu ZAVNOHu. fond 207, kutija. 129, br.2563 i 2904; JIM 3706 (J.ROMANO, na nav.mj. st. fond 207, kut. 3, br. 2568-1561/43 od 9.11.1943.

Za građu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu iskorištenim od Jaše Romana ustanovila sam da se radi o dokumentima čiji se sadržaj podudara s nekim dokumentima iz fonda ZAVNOH u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu, (br. 206 i 207)¹⁸, te NOV (br. 1120).

Uspoređujući citirana istraživanja memoarskom literaturom, koja je mlađeg datuma od istraživačkih tekstova, ustanovila sam da su istraživački kraj Rabskog logora i evakuacije Židova iz nje smatrali „završenom pričom“, čiji je epilog „sretna“ evakuacija na sigurnost. Autobiografije i memoari demantiraju ih: Radost slobodi nakon logorskih dana trajala je kratko, zamijenila ju je tjeskobna neizvjesnost, jer talijanska kapitulacija i kraj talijanskog logorskog sustava na tlu bivše Jugoslavije nisu zaustavili rat, kako sugerira sekundarna literatura o logoru na Rabu.¹⁹

Naprotiv, na „Rab“ se nadovezuje razdoblje velikih opasnosti, izazova i opasnosti, te nove evakuacije: Narcisa Lengel Križman posvetio se životu židovskih zbijegova na partizanskom teritoriju, u Italiji i (u manjoj mjeri) o logorima u Africi, te je zato koristila gradivo, što ga je sve do 1990.godine čuvao Institut za historiju Radničkog pokreta u Zagrebu, a koje je poslije 1990. preuzeo Hrvatski Državni arhiv u Zagrebu u fond „ZAVNOH“. Marica Karakaš Obradov²⁰ obrađivala je zbijegove u Italiji, iz istoga fonda kao i Narcisa Lengel Krizman i - većim djelom - iz svjedočanstava preživjelih. Obje autorice su se tim fondom sve u svemu malo okoristile, daleko manje no što on pruža (nisu navele kriterije, po kojima su birali gradivo).

Tako mi je preostalo da ukažem na dokumente iz fonda ZAVNOH, po kojima Rabski zbijegovi nisu bili jedini, koji su nakon talijanske okupacije odlaska iz Italije ostali bez zaštitničke sile, koja bi ih spasila od dohvata Nijemaca: I na partizanskom teritoriju su - unatoč evakuaciji u Italiju - ostali Židovi: Britanci, koji su partizanima pomagali evakuirati stanovništvo - odbijali su prihvatiti Židove! Imre Rochlitz je optužio podjednako partizane kao i Britance zato, što su

¹⁸ Budući da dio fonda br. 207 sadrži još nesređeni materijal iz Institua za istoriju Radničkog pokreta, nije bilo moguće identificirati dokumente po brojevima: Podudarnost se odnosi na dokumente glede opskrbe židovskih civila u Lici.

¹⁹ C.S.CAPOGRECO, I campi del Duce. Slovensko izdanje: Fašistična taborišča. 247. I.BANIĆ, Fašističko koncentracijsko tovarišće Kampor: www.muzej-kampor-croatia-rab.si/povijest/html.- I. BARIĆ, Logor Kampor <http://www.ua-rab.hr/index.php/talijanski-fasisticki-logor-kampor?showall=&start=1>; Fašistična taborišča, 247. N.LENGEL KRIZMAN, *Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji*. Na nav.mju. (PP) god. 2 , br. 1, Zagreb 1983, str. 247-283,276, 277. -I.KOVAČIČ, *Kampor 1942.-1943.*, str. 93-100, ovdje 99.

²⁰ M. KARAKAŠ OBRADOV, *Prisilne migracije židovskog stanovništva na području NDH*. www.hrcak.srce.hr/file/116108.

svojim natezanjima oko prioriteta i obostranim nepovjerenjem propustili spasiti više od 200 Židova na Rabu od Nijemaca.²¹

Život na oslobođenim teritorijima, koji doskorašnjim logorašima nije dopustio nimalo predaha i opuštanja, nego je predstavljao nastavak borbe za egzistenciju, predstavlja jezgro ove radnje. Akteri i objekti su Židovi i Židovke u partizani i u pozadinskim službama, ali i Židovi civili, s posebnim osvrtom na strane Židove. Uz fondove *ZAVNOH-a*, *NOB-a* i *SKJ* u Hrvatskom Državnom arhivu u Zagrebu, nezaobilazno važan materijal pruža fond „*Osvobodilna fronta - XVIII. divizija* (ARS 1851) i fond SI AS 1857, „*Osemnajsta divizija narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije*“ u Arhivu Republike Slovenije: Iz tog materijala mogu se razabrati podaci o Židovkama-bolničarkama, koje su iz Raba krenule sa slovenskim brigadama, djelomično su se borile i u Gorskom kotaru, u pograničnom području između gornjeg tijeka rijeke Kupe i slovenske Bele Krajine. I ovaj je fond s dokumentima „*Rabska brigada*“ neistraživan.

Iz obrade materijala iskristalizirala se ambivalentna slika sudjelovanja Židova-partizana i židovskih dobrovoljaca u pozadinskim službama: ambivalentna zato, što je i u redovima mobiliziranih i dobrovoljnih židovskih sudionika NOB-a zavladao onaj isti duh, koji uvelike obilježava NOV: Dali su se mobilizirati, dobrovoljno su pristupili NOB-u, kao 19-godišnji Branko Polić i njegovi vršnjaci Imre Rochlitz i Zeev Milo, motivirani zahvalnošću za spašavanje, entuzijazmom raditi na izgradnji „novog društva“, pod dojmom idealizma nekih (nekih!) boraca. Naličje partizanštine su tek kasnije upoznawali i gubili vjeru i smisao svojeg izbora. U civile je neimaština, stalna ugroženost i trajanje napetosti srozala solidarnost, te su se ponašali po geslu „*Svaki je sam sebi najbliži*“, i „*Snadi se družje*“. Vidimo junaštvo, idealizam, prakticiran suživot između Židova i nežidovskog stanovništva, te odlučnost doprinijeti tomu, ali i bezobziran egoizam, nemilosrdni komunistički fanatizam kojem ideologija znači sve, a ljudski život ne vrijedi ništa.

U Jugoslaviji tip „Židov partizan“ nije postao kulturnim likom i simbolom borbe Židova za pravo na egzistenciju, nema ni posebnih borbenih pjesama Židova-partizana (kao u povijesti poljskog, ruskog, litvanskog i letonskog, bjeloruskog i češkog pokreta otpora). Još usred neprijateljskih

²¹ I. ROCHLITZ; *Accident of Fate*. 119, 125-139; 178-180. Ista iskustva iznio je Zeev Milo, *Im Satellitenstaat Kroatien*. ,171 195, 212. 216, 222.

ofensiva, 1944., kad su se oblikovali organi ZAVNOH-a i AVNOJ-a, iz osnivačjskih dokumenata izostavljeni su Židovi: kako kao suborci, tako i kao žrtve fašista, protiv kojih se NOB borio. Zaboravljen je i židovski doprinos izgradnji civilne vlasti na partizanskim teritorijima. Židovi bivaju nagrađeni za svoj doprinos u borbi i civilnom radu, priznanje i vojna odlikovanja - no, ne kao Židovi. Oni kao Židovi radije su se povukli, radije su se zaronili u neprepoznatljivost“, ustanovio je Paul Benjamin Gordiejev.²²

Ovim istraživanjem, dakle, upotpunjavam praznine u povijesti nakon oslobođenja logora Kampo: Kako dalje nakon Kampo? Odgovor: ususret novim opasnostima, borbama, bijegu i zaboravu malih skupina na marginama poprišta velikih borbi.

²² GORDIEJEV Paul Benjamin; *Voices of Yugoslav Jewry*. New York 1999., 67.

I. Oslobođenje logoraša u Kamporu

I.1. Tijek oslobađanja

Nenasilno oslobođenje logora uspjeh je zajednički uspjeh židovskih i slovenskih logoraša. (iako je Jaša Romano zanemarivao udio Slovenaca, dok je napomenuo kako su bivši slovenski internirci „zaboravili“ židovski angažman).²³ Romano je i jedini sudionik osloboditelja logora, kojem je toliko bilo stalo do gotovo isključive uloge logoraša u provedbi oslobađanja - iako nije popustio ukazati na kontakte komunista u Židovskom logoru s logorašima u slovenskom djelu, i svih logoraša sa komunističkim čelijama u okolici Raba i na drugim otocima, na Braču²⁴, na Hvaru²⁵ u Dubrovačkoj internaciji²⁶, što je opet osnažilo aktivizam među logorašima u Kamporu. Važnost komunikacije logoraša s vanjskim svijetom ne može se stoga precijeniti - jedino na taj način logoraši su mogli doći do informacije od presudne važnosti za uspjeh pothvata. Svi će budući sudionici akcije oslobađanja zahvaliti komunistima na toj pomoći, prepoznati je kao dokaz hrabrosti (svaka osoba uhvaćena u kontaktu s komunistima i partizanima mogla je za to i pod talijanskom okupacijom platiti glavom) i solidarnosti, odličja komunističkog pokreta.. Svi su logoraši u svojim memoarima odluku pristupiti partizanima obrazložili *ili na isti način: zahvalnošću i oduševljenjem za taj pokret, koji zatočenim i podjarmljenim žrtvama okupatora izbora slobodu. Svoju inicijativu da se za pomoć pri oslobađanju logoraša oduže sudjelovanjem u borbi za oslobađanje podjarmljenih naroda cjelokupne okupirane zemlje.*

O tijeku akcije oslobađanja govore preživjeli akteri: Jaša Romano, sam zatočenik logora na Rabu, sjećao se tog dana, 8. rujna 1943., kad su logoraši nakon sastanka, čuvši za kapitulaciju Italije, „goloruki izašli pred kapiju koju je čuvala naoružana talijanska straža. *Iznenadena (...) naletom logoraša (...)* straža nije pružila otpor“ *razoružavanju. I čuvari kasarne nisu se usprotivili. Njihovo s iznenađenje iskoristili omladinci i iz vojarne odnijeli oružje i strijeljivo, te preuzeli stražu na ulazima u logor.*“ Jaša Romano znao je i za pregovore odbora logoraša s

²³ J.ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu. 30.

²⁴ Aktivisti na otoku Braču: Franjo Špicer (Ervin Šinko), Vlado Salcberger: J. ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu. 22.

²⁵ Marcel-Marci Weiss, Jozef Albahari-Čučo, Ela Samokovlija, Bianka Beba Samokovlija, Moric-Moco Kampos: 22.

²⁶ Evald Erlih, Viktor Hajon, Ivan Kraft: J.ROMANO; Jevreji u logoru Rab. 20,21.

upraviteljem logorom Vicencom Cuiulijem, za Cuiulijevo odugovlačenje (očekivao je da će mu Nijemci priskočiti u pomoć i suzbijti „pobunu logoraša“). Branko Polić tijekom sastanka uočio je kako je njemački zrakoplov kružio nad logorom.²⁷

Nakon tri dana, 11. rujna 1943.g. Cuiuli je pokleknuo je pred prijetnjom logorskog odbora, da će primjenjivati oružje protiv njega. Dok se odvijala dramatična „primopredaja“ uprave u ruke logoraša, već je 9. rujna 1943. uspostavljen Židovski/Jevrejski bataljun, čije je jezgro bila omladinska četa, dok su slovenski logoraši osnovali četiri bataljuna“ Brzinu svih tih akcija omogućavala je pomna priprema komunističkih čelija u oba logora.²⁸ Židovski odbor u logoru poslao je, putem „vanjskih“ osoba za kontakt vijest o svojem pothvatu i osnivanju Jevrejskog bataljuna Glavnom štabu (GŠ) u Otočac, s molbom za instrukcije o daljnjem postupanju poslije oslobađanja.²⁹

Što nije nigdje zabilježeno: izpražnjenje logora - sve što je iole moglo biti od koristi, odveden o je odmah, još prije evakuacije civila, u Glavni štab NOV: Ad ho formiran logorski komitet preuzeo stražarnice, veliki reflektor iznad logora, magacine, spremio je oružje, puške, više lakih i teških mitraljeza i strijeljivo, uniforme i druge opreme. U magazinama logora, nekoliko kilometara podalje od grada Raba i pristaništa, nalazile su se i ogromne količine namirnica, opreme, odjeće, sjeća se Cezar-Zadik Danon. *“Poslije vrlo slabe logoraške ishrane, u stvari gladovanja, dokopali smo se raznih, ukusnih prehrambenih proizvoda u neograničenim količinama. Bilo je i onih kojisu se od prevelikog jela razboljeli.”* Jahijel Atijas iz Mostara bio je jedan od organizatora prevoza hrane i drugih sredstava do rabske luke. iz koje se sve trabakulama prevozilo na kopno, *“za potrebe Titovih partizana ... Pored još nekoliko ispravnih kamiona, prevozili smo hranu i drugu robu nekoliko dana, od zore do mraka.(...)”*³⁰

Komitet logoraša - Viktor Hajon, Mosko Kavezon i Dr. Aleksandar Goldstein (Goldštajn)- je osigurao logorsku ljekarnu, koju su logoraši još osnovali u Kraljevici, te logorsku ambulantu. Kad je predstavnik Glavnog štaba (GŠ) NOV, Dr. Gustav Jungwirth ³¹„, došao na

²⁷ B. POLIĆ; Imao sam sreće. 113.

²⁸ J. ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu. na nav. mj. 27, 28.

²⁹ Aleksandru LEBL, Belograd, sugovorniku Jaši Romanu, ovim putem iskreno zahvaljujem, što je svoja sjećanja iznio i meni, potvrdivši time i Romanove detalje tijeka oslobađanja.

³⁰ C. DANON, Preživjeli smo. 20.

³¹ Zagrebački liječnik Dr. Gustav JUNGWIRTH došao je sa suprugom i sinom Stjepanom na oslobođeni teritoriji . Imenovan je rukovodiocem svih dječjih dispanzera i ravnatelj dječjih domova na Baniji: dokumenti 188 i 248. www.hrcak.srce.net. hr Kazalo imena. 596.

Rab s nalogom GŠ prebaciti je na kopnu i opremiti njome od njega osnovanu Centralnu dječju ambulantu u Otočcu, zatekao je opljačkanu, bez instrumenata i s malim ostacima lijekova i sanitetskog materijala³² Glavni štab je zatim dao odvesti logorsku ambulantu i sav inventar³³ potreban za osnivanje dječje ambulante na kopnu. Robe iz Rapskih magazina ZAVNOH je dao prikupiti i dovesti na oslobođeni teritorij, za dječje domove (jedan se nalazio u Lici, dva na Kordunu, jedan na Baniji) - u njima se skrbilo za 300 djece - one bez roditelja, ali i za djecu za koju njihovi roditelji nisu imali dovoljno hrane. Na Rabu je prikupljeno „*košulja, gaća, kapa, papuča, čarapa*“: Transport nije stigao u dječje domove, jer je napadnut od neprijatelja u Gackoj dolini“.³⁴

Pokrađena je i većina osobnih predmeta, što su ih bivši logoraši morali ostaviti u logoru u Kaboru, jer ribarski brodovi nisu bili u stanju prevažati uz što više logoraša još i njihove prtljage: Židovski odbor (osnovan od interniraca zajedno s jednim predstavnikom ZAVNOH-A)³⁵, koji je ostao u logoru sve do evakuacije zadnje skupine, obećao je odlazećima da će kasnije moći dolaziti i pokupiti svoje stvari, ili da će im ih netko poslati na adresu novih smještaja. Pojedinci koji su se kasnije zaputili u Rab, ustanovili su da su nedostajali uglavnom sve tehničke aparate i tehnički pribor - pisaaće strojeve, kopir-papir, vrpce, transformatore za aparate i sl. Logorska komisija za skrb za Židove, koja je jedina imala ključ za sanduk s vrijedninama i novcima, morala je ustanoviti da je sanduk bio nasilno otvoren, a milijun lira otuđen - novac što ga je zajednička slovensko-židovska “blagajnička komisija“ dogovorila za isplatu uložaka prijašnjim vlasnicima, proporcionalno njihovim udjelima: Međutim, blagajnici su ustanovili „da za isplatu svih potraživanja manjka u blagajni ca. 1,000.000 Lira“. Iz blagajne su nestale i vrijednine³⁶

³² HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut.8, br.2.1364, od.3.1.1944 Prijave oštećenih bivših logorađa. Eugen Dzialowski, mehaničar u Vojnotehničkoj radioni GŠ - prijavi upućena Komisiji za skrb za Jevreje, 3.1.1944.

³³ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kutija 3, br. 1853 od 28.11.1943. Bruno Prister, bio je zatočenik Kraljevice i Raba. Ondje je vodio pjevački zbor logoraša: B.POLIĆ; Imao sam sreće.67.

³⁴ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut.8, br. 2.1459, 5.3.1944.Izvještaj Zdravstvenog odjela ZAVNOH-a, Ustanove za zaštitu djece.

³⁵Službeni naziv „Židovskog odbora“: Komisija za evakuaciju i zbrinjavanje Židova: Osnovana je Uredbom ZAVNOH-a br. 1541/43 od 8.9.1943.: HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 129, br.2563- i 2904 s uredbom br. 1541/43. U siječnju 1944 imenovan je Vladimir Anđelić (prije „Engel“), član ZAVNOH-A imenovan ZAVNOH-ovim predstavnikom u „Židovski odbor“: HR HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21374-2/223 od 20.1.1944. Anđelić Vladimir r. 1903.u Zagrebu, prema J.ROMANO, novinar, prema ZAVNOH_U „ekonom“: nterniran u Kraljevici i Rabu, zatim dodijeljen Okružnom NOO Banija. J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije...323.

³⁶ HR HDA, ZAVNOH, kut. 8, br. 21374-2/223 od 20.1.1944.

Niti Narodnooslobodilački odbori, niti Židovski odbor u raspuštanom logoru na Rabu nisu pokazivali sluha za molbe oštećenih izbjeglica za istragom i pronalaženjem krivica.³⁷ Da će ili mještani prisvojiti zaostalu imovinu bivših logoraša ili sami bivši logoraši posegnuti za „samopomoćju“, doživjeli su bivši logoraši ne jednom. U nevolji se inače poštenu ljudi znaju pokvariti, konstatirao je Branko Polić: U logoru u Kraljevcu Dara Polić je sakrivala na dnu staklenke s đemom nekoliko zlatnika. Nestalo je đema i zlatnika.. Branko je zamjećivao je, kako su stizali Židovi iz unutrašnjosti NDH, neki s teškim „ruksakima“ i prtljagom, kao da kane putovati oko Svijeta - očito da su neki „varali na kontribucijama“³⁸ (na uštrb drugih, solidarnijih članova Židovske zajednice, koji su odvajali od svoje imovine prema pravom stanju). Kad je u logoru prikupljeno „*košulja, gaća, kapa, papuča, čarapa*“, kojim bi Socijalni odsjek ZAVNOH-a opremio dječje domove u Lici i na Baniji, transport nije stigao do odredišta, jer je napadnut i opljačkan u Gackoj dolini“.³⁹

Oštećeni su pijavili nestanak svoje imovine ostavljene u napuštenom logoru na Rabu - no ni u lokale Narodnooslobodilačke odbore ni u članove Židovskog odbora u raspuštanom logoru na Rabu nisu nailazili na sluh za njihove molbe za istragom i pronalaženjem krivica.⁴⁰ „*Nužda ih je natjerala da postaju lopovima*“ - smatralo se, a pokrađeni logorski inventar, što je prije pripadao talijanskoj upravi logora, GŠ je smatrao ratnim plijenom - prijeko potrebnim za opremanje partizanskih bolnica, domova za žrtve rata i ratnu siročad, naposljetku i za zbrinjavanje civilnog stanovništva na partizanskim teritorijima, gdje je vladala teška nestašica svega vitalno potrebnog.⁴¹

³⁷ HR HDA, ZAVNOH, Eugen Dzialowski, Mechaniker in der Militaertechnischen Werkstaette des Generalstabes an die Kommission fuer die Betreuung der Juden, 3.1.1944, kut. 8, Br. 2.1364/44.

³⁸ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 52.

³⁹ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut.8, br. 2.1459, 5.3.1944. Izvještaj Zdravstvenog odjela ZAVNOH-a, Ustanove za zaštitu djece. C.DANON napominje da je u Lici grupe četnika običavali presresti. „*Koliko znam, nisu nikoga ubili, ni puno maltretirali, ali bi grupu temeljito opljačkali. Neki lički četnici su se skrivali po šumama, obično u blizini sela, vjerovatno i radisn abdijevanja hranom. Nisu napadali ni partizane ni neprijateljske formacije. Imali su parolu „ŠTIP“- šuti, trpi i pamti! Tako su mislili sačuvati svoje živote i živote svojih porodica.*“ C.DANON, Preživjeli smo ...22, 23.

⁴⁰ Eugen Dzialowski, Mechaniker in der Militaertechnischen Werkstaette des Generalstabes an die Kommission fuer die Betreuung der Juden, 3.1.1944, kut. 8, br. 2.1364/44.

⁴¹ B.POLIĆ, ibid. 225. Inspekcijske izvještaja ZAVNOHA-a, fond 207, kutije 128-135 passim.

I.2. Iz logora u partizane i na „oslobođeni teritorij“

Kad je logor za interniranje Židova u Kamporu (otok Rab) prešao pod upravu samih logoraša, oni su bili „slobodni“ - i bili svjesni toga, svjesni i da idu u susret novoj, velikoj neizvjesnosti: Ostali su bez zaštitne sile - a Italija im je ipak bila zaštitna. Njemačka je svoja okupacijska područja još čvrsto držao u obruču. Među Židovima u Drugoj zoni špekuliralo se o tome, koliko dugo će Italija uspijevati usprotiviti se njemačkom pritisku i hrvatskim požurnicama (na pritisak Nijemaca) za izručenjem židovskih izbjeglica u talijanskoj „Drugoj zoni“. Od početka njemačke okupacije Jugoslavije, među Židovima su kružile teze da će Velika Britanija, na inzistiranje brojnih židovskih imigranata u Veliku Britaniju, Njemačku napasti u Sredozemlju i iskrcati se na dalmatinskoj obali, što bi spasilo jugoslavenske Židove.⁴² Takvi su planovi imali realni osnov - a za nj su znali i Nijemci: Nakon talijanske kapitulacije, od koje su neki Židovi u Dalmaciji očekivali slom njemačke vojne moći i prestanak rata, dalekovidniji i (li) bolje informirani su očekivali da će se Nijemci žuriti ispuniti vakuum moći na Jadranskoj obali i spriječiti očekivano Savezničko iskrcavanje.⁴³ Britancima i Amerikancima Jadranska je obala bila tek „rezervna strategija“ - opasnost pasti u ruke Nijemcima ili ustaškim četama kudikamo realnija. I nekolicinu Brankovih logorskih drugova, koji su s njime dijelili izbjegličke dane u Lici, neprijatelji je u napadima na Otočac uhvatio i odveo u nepoznato.⁴⁴

U trenutku raspuštanja logora Raba i odlaska Talijana „glavom bez obzira“, vojni zapovjednici *Operativne zone Jadransko primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland)* već su pripremili marš prema Dalmaciji (i prema kopnu, u pravcu Sjeverzapad-Jug.⁴⁵ Otprilike 300 Židova iz Primorja (ski internirci mogli su birati s malim šansama da će ih Talijani povesti sa sobom - to se posrećilo nekolicini Židova u Crikvenici, iz Dubrovnika⁴⁶, i s otoka Korčule. Informacija o 300 odbjeglih Židova počiva na izvješću Policijskog izaslanika Njemačkog

⁴² I. ROCHLITZ; Accident of Fate. 119.

⁴³ Jonathan STEINBERG, All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943. London-New York 1990, 82.

⁴⁴ B. POLIĆ, Imao sam sreće. 162.

⁴⁵ Nikola ANIĆ; _Antifašistička Hrvatska. Narodnoslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941-1945. Zagreb 2005. 170

⁴⁶ Emilio TOLENTINO, Fašistička okupacija Dubrovnika 1941-1945 i rješavanje jevrejskog pitanja. U: *Zbornik, Jevrejski istorijski muzej, br. 1, Beograd, 1971., 201-207*; N. LENGEL – KRIZMAN, Koncentracioni logori talijanskih okupatora . Na nav.mj. 270, 276-277; Milan RISTOVIĆ; U potrazi za utočištem. *Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, str. 115-116, 126.128; Ivo GOLDSTEIN – Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, str. 447; Jonathan STEINBERG, *All or nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*, London – New York, 2002.,. 46-47.- Marica KARAKAŠ OBRADOV; Prislilne migracije židovskog stanovništva za vrijeme Drugog svjetskog rata.161, 162.

Reicha u NDH Hansa Helma, poslanom Glavnom uredu za sigurnost Reicha (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), kako bi obrazložio zašto su mu izmakli Židovi iz takozvane „Zone II“.⁴⁷ Drugih dokumenata o tome nema. Analognu vijest je Helm poslao i vezanu za Židove na otoku Visu, sa kojeg su Talijani (po njemu) ukrcali na svoje brodove otprilike 200 židovskih interniraca s Korčule (Židovi na Korčuli su 1942. godine, kad oni nisu bili otpremljeni u logor Kampor, prosvjedovali; a nakon kapitulacije Italije se pokazali kako su oni imali „sreću u nesreći“. Bili su među prvima, koji su se spasili u Italiju.⁴⁸

Potvrđeno je, pak, da je Vrhovno zapovjedništvo Druge Talijanske vojske za Sloveniju i Dalmaciju (SUPERSLODA) poslije 25.srpnja 1943., sve očajnije zamolilo Kraljevsko ministarstvo rata i Glavni stožer Talijanske vojske da pošalji dodatne brodove u Dalmaciju za evakuaciju zatočenika u logoru na Rabu, kako ih ne bi morali ostaviti na milost i nemilost očekivanoj njemačkoj okupaciji. Kabinet Badoglio reagirao je tek 19. kolovoza 1943. brzojavnom „preporukom“ Glavnog tajnika ministarstva vanjskih poslova: *„Židove ne ostaviti na cjedilu, ne prepustiti ih nemilosti stranaca, nego pružati im zaštitu od represalija. Zapovjedništvo zato neka ispita za svakog logoraša Kampora ponaosob, udovoljava li kriterijima za talijansko državljanstvo i odlazak u Italiju.“*⁴⁹ Kako iz Rima nije stigla djelatna pomoć, talijanski su garnizoni postupali na vlastitu ruku - rezultat je ukrcavanje Židova iz slobodne internacije u talijanske transportne parobrodove. Da je SUPERSLODA, tj. Vrhovno zapovjedništvo Talijanske Armije u Sloveniji i Dalmaciji poduzimala mjere zaštite Židova od njemačko-ustaškog dohvata, vidljivo je - diskutabilni su i sporni motivi talijanskih nastojanja: jugoslavenska Komisija za utvrđivanje zločine okupatora i njihovih pomagače nije vjerovala u humanitarnu motivaciju, nego u talijansko kalkuliranje i „korištenje Židova u svoje imperijalističke ciljeve“⁵⁰ Ni Mac George Know ne vjeruje u humane motive talijanskih

⁴⁷ DARI Rijeka, fond DARI-447 (Kotarska oblast Crikvenica), sign. Ko/C; kutija 303, zabilj. i izvještaji Kotarskog poglavara bez broja, od 11.3.1942, br. 10908-42.; HDA, Arhiv Helm, kutija 5, , zabilješka agenta Franza Rippla: Izvještaj listovi 39,40.

⁴⁸ HR HDA, Arhiv Helm, kutija 36, na istome mjestu.- Helmov ured javio RSHA-u - „(...) da nije uspio osujetiti bijeg Židova iz 'Druge zone', jer su ondje sada u toku borbe na obali i partizani blokirali prilaze.... Uz to hrvatska strana sputava provedbu njemačkih planova(...)“: Na nav.mj.

⁴⁹ Teodoro MORGANI; Gli Ebrei di Trieste e d' Abbazia. Roma 1979; 80

⁵⁰ Za priznavanje takvih namjera zalaže se Marina CATTARUZZA; koja je angažman talijanske Druge Armije za zaštitu Židova nazvala „blstavom točkom u inače baš ne slavnoj povijesti talijanske vojske“: Marina CATTARUZZA; Italia e il „Confine orientale“ 1866-2006. Bologna 2007, 217. Argumenti za to sadrže i zbirka dokumenata iz talijanskih okupiranih krajeva Južne Francuske, Grčke i Albanije. Leon POLJAKOV - Jacques SABILILE, The Jews under Italian Occupation. Paris 1956., Pregovor XVI. - Jonathan STEINBERG; All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943, London 1990, Menachem SHELAH; Un debito di gratitudine. Storia dei

zapovjednika, jer Italija nije od početka niti na svim hijerarhijskim razinama zauzimala jasan stav niti govorila jednim glasom.⁵¹ Naspram njima, Marina Cattaruzzada je spašavanje Židova svijetla točka u inače baš ne odviše slavnoj povijesti Talijanske vojske u Drugome svjetskom ratu.⁵²

Osnivanje Jevrejske brigade potvrđuje da su zatočenici bili svjesni kako rat nije prestao nakon talijanske kapitulacije - premda još nije bilo jasno kako će Nijemci reagirati na gubitak saveznika. Složni su bili u odluci izrađenoj tijekom logorskih dana da će i kao partizani i kao suradnici u pozadini nastavljati borbu za oslobođenje cijele zemlje i da to duguju ilegalnim komunistima koji su održavali vezu između logoraša i partizanskog vodstva: „*Teško mi je zato što ideš, ali sram bi me bilo kad ne bi išla*“, rekla je majka Magde Bošković (kasnije: Magde Bošković Stulli) svojoj kćeri pred odlazak partizanskog broda na kopno.⁵³ Članovi uže obitelji Danon postali su i aktivni sudionici antifašističke borbe i aktivista u pozadinskim službama: *Očev brat Rafo poginuo je kao partizanski borac. Očeva sestra Mirjana bila je vojna bolničarka, očeva sestra Rifka kuharica u vojnoj bolnici, a očeva sestra Bulka - Sida bila je kuharica u nekoliko ustanova. Majčin polubrat Šandor bio je oficir specijalne jedinice, mamina polusestra Palombika bila je medicinska sestra. Sin tetke Side, Braco -Avram, oficir i borac, bio je teže ranjen. Sidina kćerka Seka - Estera bila je vojna bolničarka. Sin očeve sestre Rifke, Cezar, bio je vojni kurir. Kćeri očevog ujaka Alberta Danona, Beba -Sara i Sida, bile su članice specijalne kulturno-propagandne pokretne ekipe. Osim očevog brata Rafe i mamine polusestre Palombike, ostali koji su ovdje navedeni, preživjeli su rat.*⁵⁴

Oslobađanje logora, evakuacija civila i odlazak u partizane morali su se odvijati u kratkom roku, dok je trajao vakuum vlasti u Primorju i Dalmaciji nakon odlaska Talijana: Tada su Nijemci tek učvršćivali svoju vlast u Istri i Zapadnoj Sloveniji. Već 15.rujna 1943. Hrvatsko Primorje i Kvarner bili su uključeni u njemačku „*Operativnu zonu Jadransko primorje*“ i njemačko napredovanje prema Dalmaciji, bez obzira na formalno uspostavljenu ustašku vlast,

rapporti tra l'Esercito Italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941–1943), Rom 1991. Renzo DE FELICE, *Giuseppe Bastianini* in [Dizionario Biografico degli Italiani](#). di Renzo De Felice. [Volume 7 \(1970.\)](#) [www.treccani.it](#).

⁵¹ Mac George KNOX, Das faschistische Italien und die „Endlösung“ 1942/43 In : Vierteljahreshefte des Institutes fuer Zeitgeschichte, Muenchen, Jg.55 (2007), Heft 1: S. 53-92; Na: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2007_1_3_knox.pdf, S. 53-92, hier 55.

⁵² M.CATTARUZZA; L' Italia e il confine orientale 1866-2006. Bologna 2007, 217.

⁵³ Magda BOŠKOVIĆ STULLI, Krpice Rapskog bataljona. U: Književna republika. 5.god., sv. ½, Zagreb 2007, str. 150-161, ovdj. 158.

⁵⁴ C.DANON; ibid. 36.

bilo je za očekivati.:Nijemci su imali barem dva razloga: preduhitriti ili iskrcavanja Britanaca u Dalmaciji, i preduhitriti osvajanje teritorij od strane komunista.

Bivši logoraši pripremali su se za borbu bili su visoko motivirani - ali borbeno i u vojnoj tehnici posve neiskusni.⁵⁵ Glavni štab je njihov doprinos svejedno cijenio zbog propagandističkog efekta: Mogao je predočiti demoraliziranom narodu na rubovima neprijateljskih ofensiva da partizanska borba proizlazi izravno iz naroda i da se „narod“ uključi dobrovoljno, da je NOB općenarodni, a ne tek komunistički projekt.⁵⁶

Prebacivanje zatočenika na kopno odvijalo se u etapama, ovisno o tome, koliko je GŠ uspio osigurati ribarske brodove. Dotle su se na logorskom arealu provodili liječnički pregledi dobrovoljaca i „gimnastičke vježbe karakteristične za partizanski način ratovanja, sjeća se Branko Polić⁵⁷. Jedan vod od 35 jevrejskih bolničarki upućen je u prva četiri bataljona. U (kasniju) Centralnu partizansku bolnicu na Kestenovu goru (Banija) dospjele su Anika Musafija i Edita Cvajgental (Sarajka iz _“Dubrovačkog djela“ Rabskog logora)⁵⁸, pjevačica Zdravka Hügl. Ona se kao sopran pridružio vokalnom ansamblu Fritza Lunzera.⁵⁹

U drugoj polovini septembra 1943. godine počelo je prebacivanje brigade iz luke Rab na mesta u Hrvatskom primorju, i to malim brodicama tek netom osnovane Mornarice⁶⁰. Prva flotila naoružanih brodova sastojala se od nekoliko ribarskih brodova i drugih manjih motornih čamaca iz „ostavštine“ Talijana. Teška situacija u prehrani stanovništva zahtijevala je da određen broj brodova ostaju ribarima, kako bi osiguravali opskrbu namirnicama. Jedna od njih, imena „Kugina jahta“, došla je iz Jablanca, a imala je za sobom već povijest prebacivanja preživjelih logora Paga na kopno u kolovozu 1941. godine.⁶¹

⁵⁵ O Rapskoj Židovskoj brigadi: J. ROMANO; Jevreji u logoru Rab v. 28-37. B.POLJ.Ć; Imao sam sreću.108 , Aleksandar LEBL, mail autorici 28.5.2017.-M. BOŠKOVIĆ STULLI, Krpice sjećanja. Na nav. m151.P.

⁵⁶ Ovo su riječi Dr. Pavle Gregorića na II. zasjedanju ZAVNOH-a:HR HDA, fond 206, kutija 2, bb. Tekstovi govora Drugog zasjedanja-radni dio. str.8-11.

⁵⁷ B.POLIĆ; Imao sam sreću.189.

⁵⁸ B.POLIĆ, Imao sam sreću, 219.

⁵⁹ B.POLIĆ, Imao sam sreću.189

⁶⁰ Kažimir PRIBILOVIĆ; Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju od osnivanja II. POS-a do kraja 1943.godine. www.hrcak.srce/file/202870.- Isti: Senj. - Baza II. Pomorskog obalnog sektora Mornarice. www.hrcak.srce.hr/file/201387.

⁶¹ O sudbini „Kuginje jahte“ (ili „Kuginog broda“): OSTOJIĆ Borislav -Mihael Sobolevski. Pag: Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracioni logor na Pagu. U. Novi list, Rijeka, br. 173–218, 26.VII–18.IX 1985.ovdje 44. nastavak, 24.9.1985.

Jevrejski bataljon odveden je 17. rujna brodom „Senj“ u Novi Vinodol. Prije toga je jedan broj boraca učestvovao u akciji na ostrvu Cresu, gde je bilo četnika. U noći od 11./12. rujna 1943. prebacili su se na otok Cres kao izvidnici prikupljali podatke o vojnim prilikama. Zatim je u noću od 13./14. rujna 1943. motornim jedrilicama na Cres prebačeno 120 pripadnika Rabske brigade⁶². Oni su u Osoru razoružali talijansku posadu i zaplijenjeno oružje dopremili na Rab. Od 22.-24./25.9.1943 pripadnici Rabske brigade osigurali su (uz pomoć Krčkih partizana) odlazak Četnika i potpunu kontrolu nad Cresom i Lošinjem.⁶³

Glavni štab u Hrvatskoj, čiji je komandant bio španski borac Ivan Gošnjak, a načelnik također španski borac Ilija Anđić (Elijas Engl), odlučio je da se „Jevrejski bataljon“ priključi VII banijskoj udarnoj diviziji, Poslije marševa koji su trajali do 3. oktobra bataljon je stigao u selo Lipa, blizu Generalskog stola, gde se javio štabu VII divizije. Zapovjednik je raspustio bataljon i rasporedio pripadnike bataljona na razne jedinice: Kao razlog je naveo pomanjkanje vojne obučenosti ljudstva, ali i realnu mogućnost da bi se Nijemci, saznajući za „Židovski bataljon“ okomili na njih, ne bi li ih uništio. Borci su raspoređeni u tri brigade i sa Sedmom divizijom djelovali na području Banije, Korduna, Bosanske krajine, Posavine, Slavonije, a kraj rata dočekali u Sloveniji, gde je VII. divizija posljednju borbu vodila protiv Nijemaca koji su iz Trsta pokušavali proboj do Austrije.⁶⁴

Među nositeljima akcije osnivanja bataljuna nalazio se tada 19-godišnji Zagrepčanin Branko Polić, iz obitelji direktora „Diskont banke d.d.“ Zagreb, Artura Polića. U vrijeme mobilizacije drugova za Jevrejski bataljun, Branko Polić se liječio u Rabskoj bolnici zbog malarije⁶⁵ kojom su se u logoru inficirali mnogi - i Cezar-Zadik Danon, te njegov otac; oni su tek u Glini 1944. godine došli do spasonosnog kinina⁶⁶ Branko Polić se mogao javiti NOV, kad je Jevrejski bataljun već bio raspušten (23.10.1943.). Stoga je raspoređen u pozadinsku službu IV. Ličke.⁶⁷

⁶² K. PRIBILOVIĆ; Senj- Baza II. Pomorskog obalnog sektora Mornarice. www.hrcak.srce.hr/file/201387_341-366, ovdje 352.⁴ i (Vojna enciklopedija, I, br. 7, Beograd 1965, 680).

⁶³ A.GIRON, Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu. 165-169. Tada su partizani počinili jedne od prvih masovnih likvidacija neprijatelja, Četnika: Ubijeni su bačeni u kraške jame između Grižana i Lokava. 168,169. O sudjelovanju na desantu A.LEBL autorici mailom od 31.5.2017.

⁶⁴ A.GIRON, Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu. J. ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu. 38.

⁶⁵ B.POLIĆ, Imao sam sreće. 108.

⁶⁶ C.DANON; Preživjeli smo. na nav.mj. 34.

⁶⁷ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 108, 121. . J. ROMANO njega nije naveo među sudionicima akcije oslobađanja logora Kampor. O raspuštanju Jevrejskog bataljuna: isti, Jevreji u logoru na Rabu. 34.

Među „prvoborcima“ javio se austrijski glazbenik Fritz Lunzer, kojeg je 1938.godine kao austrijskog izbjeglicu obitelj Polić u Zagrebu.⁶⁸ Austrijski Židovi poljskog podrijetla, Nachem/Nehemija i Kurt Kroll (otac i sin), te Lilly-Johanna Lunzer⁶⁹ također su pristupili Jevrejskoj brigadi.

Tečajeve za bolničarke je još za vrijeme talijanske uprave logora organizirala dr.Irma (Mici) Špicer Šinko⁷⁰). Magda Bošković Stulli kao jedna od bolničarka pošla je sa Židovskom brigadom na hrvatski teritorij, dok je njezina majka krenula kasnije, već u ličku zimu - nije preživjela mukotrpan bijeg iz Primorja u Liku, te je umrla od iscrpljenosti maršom kroz metar visoki snijeg.⁷¹ Kako se nekolicina (među njima i Branko Polić) oboljela od malarije (koja je harala rapskim močvarnim terenima, poglavito oko Kamporskog logora), otegnuo se odlazak novoregutiranih pripadnika Židovskog odreda. Posljedni novačeni stigli su u partizane, kad je Židovski bataljun već bio rasformiran (23.10.1943.).⁷²

Jaša Romano je prvi u jugoslavenskoj historiografskoj literaturi promovirao odlazak djela „Jevrejskog bataljona“ u Sloveniju: Među pripadnicima - slovenskim internircima u Kamporu nalazile su se i 25 bolničarki, Židovki, čija se imena nalaze u spisu „Rabska brigada“ fonda „XVIII. (Šercerove) divizije“⁷³(vidi prilog 1). Jedna od njih, Tea Lederer iz Zagreba, ubijena je u Sloveniji od Belogardista, jer nije željela napustiti ranjenog partizana. Povijala ga je i predao sanitetskoj ekipi, no nije više smogla snagu pobjeći.⁷⁴ U Sloveniji je djelovanje Jevrejskih bolničarki i boraca prešućivano⁷⁵).

⁶⁸B. POLIĆ, Vjetrenjasta klepsidra. (Autobiografski zapisi 1924-1.11.1942.) Zagreb 2004, 266

⁶⁹ B. POLIĆ, Imao sam sreće. 108:Prema informaciji Branka Polića (usmenoj datoj autorici Lilly-Johanna Lunzer nije bila u rodu s Fritzom Lunzerom. Fritz Lunzer je 1938. godine ostavio u Beču majku i dvije sestre. Sve su odvedene uTerezino.-.

⁷⁰J.ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu. 33

⁷¹ M. BOŠKOVIĆ STULLI, Krpice Rapskog bataljona. S.8.

⁷² B.POLIĆ, Imao sam sreće. 118-121

⁷³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond SI AS 1851. Spomen na odlazak židovskih bolničarku u Slovenij u HR HDA, NOV, fond 1194, kut. 17, br. nOV-21/2946, 6.6.1944. J.ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu, str.40 spominje 28 židovskih bolničarki, koje su otišle u Sloveniju. U dokumentu SI AS fonda 1851 zabilježeno njih 25.

⁷⁴ J.ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu. 34

⁷⁵ fond SI AS 1857 - Osemnajsta divizija narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije,škatla 1, br.1/12: Špindler Drago , r.27.8.1929. u Moravcima, Murska Nedjelja, premješten je u X. Ljubljansku Udarnu brigadu .-J.ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu. str. 29,30 Aleksandar LEBL; Kako je nastao Židovski partizanski bataljon. U. Ha-Kol, br. 129 (ožujak-travanj 2013), str. 19-21, ovdje 20,21.

Na području ZAVNOH-ove nadležnosti (tj. u Hrvatskoj) je Jevrejski bataljun brodom iz luke grada Raba,(...) 17.9.1943. prevezena do Novog Vinodola, gdje se dio bataljuna pridružio Slovencima, a drugi dio je 18. rujna uveče krenuo za Senj(...), 19. rujna otišao u Brlog, gdje je ostao tri dana. Rukovodstvo bataljuna uspostavilo je vezu s Glavnim štabom NOV (...) Već tada je bilo reči o tome da borci bataljuna nemaju borbenih iskustava i dogovoreno je da se uključe u iskusnije jedinice. Bataljun je 23. rujna odmarširao ...)Konačno smo 2.oktobra 1943. stigli u Lipe (goričice). Tu je bio štab VII banijske udarne divizije (...) i naš bataljon je rasformiran a ljudstvo raspoređeno u jedinice te divizije, prvo brigade, a sledećih dana i niže jedinice. Slučajnost je htela da se istog dana u Sloveniji rasformiraju i prva tri bataljona Rapske brigade, a borci posle odmora upute u druge jedinice.⁷⁶

Neki zapovjednici NOV židovskim borcima nisu bili zadovoljni: Dne. 6.lipnja 1944.javlja Politkomesaru I.korpusa NOV da ima probleme „s Jevrejima“: „Jevreji se uglavnom nalaze u našoj(ličkoj - nap.autorica) diviziji, a i Banijska pozadina ima ih poprilično“. „Oni preko svojih veza žele da se izvuku od poteškoća kao borci. Baš u ovom vremenu kad se različiti elementi vežu kontrolu nad njima moći ćemo lakše održavati ako ih razbacamo po više jedinica. To predlažem što se tiče Jevreja u našoj diviziji, a što se tiče Jevreja u pozadini, to drugovi odgovorni sigurno rješavaju ili ako nisu u stanju daju predloge...“.⁷⁷ Glede datuma, kad je GŠ NOV i POH odlučio da se pripadnici raspuštene Jevrejske brigade rasporede u pojedince jedinice, Jaša Romano smatra da je odluka o tome donešena nakon odluke o raspuštanju (u Plaškome 23.10.1943.).Da se to dogodilo tek u lipnju 1944., kako sugerira jedan izvještaj jednog Politkomesara od 5.6., koji je dao oduška svojem nezadovoljstvu sa Židovima-borcima⁷⁸, Aleksandar Lebl samtra neuvjerljivim i nesuvislim, te sumnja u autentičnost ovog izvještaja⁷⁹ Visok postotak pripadnosti Židova bilo Narodnooslobodilačkoj vojsci ili Narodnooslobodilačkom pokretu - Visok postotak pripadnosti Rabskih Židova evakuiranih na partizanski teritorij bilo Narodnooslobodilačkoj vojsci ili Narodnooslobodilačkom pokretu - 62,2%, ako se iz ukupnog broja Rabskih zbjegova na partizanskom teritoriju odbiju djeca (njih

⁷⁶ Iz dnevnika Aleksandra lebl (mailom 31.5.2017.g.).

⁷⁷ HR HDA, NOV, fond 1194, kut. 17, br. nOV-21/2946, 6.6.1944.

⁷⁸ HR HDA, NOV, fond 1194, kut. 17, br. nOV-21/2946, 6.6.1944.

⁷⁹ Aleksandar LEBL autorici mailom od 31.5.2017.

barem 1000), ili (uračunata djeca) 42,2% - po uvjerenju Jaše Romana govori u prilog njihovu entuzijasmu za sudjelovanje u Narodnooslobodilačkom ratu.⁸⁰

U Hrvatskom Državnom arhivu nisam pronašla podatke iz vojnih jedinica o mobiliziranim pripadnicima Jevrejskog bataljuna. Branko Polić, koje je bio dodijeljen „pozadinskoj službi“, kulturnoj sekciji ZAVNOH-a, kao glazbenik, svirač harmonike (koje mu je rođak iz Zagreba poslao u logor u Kraljevicu, pa ga je pratila kroz Rapski logor i u vojsku) dobio je zadatak organizirati kulturn-prosvjetne i propagandne priredbe, te zabavljati ranjenike i bolesnike po partizanskim bolnicama.

⁸⁰ J. ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu.46, 48. Prema njegovim statistikama evakuirano je 2839 Rabskih Židova: Od njih je 348 pristupilo NOV, a 612 osoba Narodnooslobodilačkom pokretu (tj. nevojnim institucijama za Narodnooslobodilačku borbu). 1700 osoba nije se uključilo . od njih barem 1000 djece i veći broj od ukupno 350 žena (majki s malom djecom)..

I.3. Odlazak zatočenika iz Kampora

Radi evakuiranja civila - uglavnom starijih osoba, žena i djece - na oslobođeni teritorij, i Raba je u Otočac, u Glavni štab NOV otišla delegacija logoraša s liječnikom dr. Gustavom Jungwirthom, Dr. Vladimirom Anđelićem i ing. Andrijom Matejom. Oni su uz posredovanja potpukovnika Fridricha i pukovnika Ilije Engela sa šefom Glavnog Štaba, generalom Ivom Gošnjakom⁸¹ govorili o naseljavanju interniraca na oslobođenim predjelima između Slunja i Otočca, ali i dalje - sve do Banije: „Oslobođeni teritoriji“ nisu bili politički i sigurnosno stabilizirani predjeli, jer je Njemački Wehrmacht u sklopu svoje ofensive „*Wolkenbruch*“ („Prolom oblaka“) pripremao napade iz Rijeke i prema kopnu, kako bi uspostavila vezu između svoje vojske u Istri i na Primorju (Skupina vojske „C“) i Vojne skupine „F“ u NDH. „Oslobođeni teritorij“ je zapravo bio varljiv pojam: Kompaktni teritorij između Karlobaga i Čabra bila je ugrožena u svojim rubovima, ofensiva samo što se nije prenosila na partizanski teritorij: Gorski kotar i Lika trpjeli su zbog stalnih napada neprijateljskih četa i nemogućnosti obrade polja tešku nestašicu hrane: Zato je GŠ predstavnicima Židovskih civila predložio da se oni usmjere prema tada mirnijoj Slavoniji, gdje će im lakše organizirati prehranu i smještaj. Vojska bi im stavila na raspolaganje trabakule domaćih ribara, a za kopno svoje kamione.⁸²

Evakuacija civila je počela početkom listopada 1943. i protekla u više etapa i bez velikih prtljaga (koje je ostalo u napuštenom logoru): dinamika ovisila je o broju brodova, što je GŠ NOV članovima komisije mogao staviti na raspolaganje.

Tada se, naime, tek stvarala partizanska mornarica, nekoliko motornih jedrenjaka, pet parobroda i ribarskih brodova, koje su partizani naoružali. Njima je prioritetna namjera bilo prebacivanje ratnog plijena iz Kraljevice, Crikvenice, Krka, Raba i Paga u Novi Vinodolski i Senj. Nekoliko brodova moralo je ostati ribarima kako bi opskrbljivali stanovništvo. Uz to, brodovi su morali hitno, prije dolaska Nijemaca prebacivati ranjene partizane iz talijanskih područja na Vis, zatim u bazi Jugoslavenske misije u Bariju, gdje je djelovao i Sanitetski štab.⁸³

⁸¹ Ivan GOŠNJAK; radnik, iz Ogulina, general, komandant Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, vijećnik ZAVNOH-a:537: Dokumenti ZAVNOH-A, Instituta za historiju Radničkog pokreta. Kazalo imena. 595.

⁸² HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kutija 4, br. 2755 od 8.10. 1943. Isto kod J.ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu., 32 - materijal iz Instituta za istoriju Radničkog pokreta.

⁸³ Orfeo TIĆAC, Flotila Drugog Pomorskog obalnog sektora : Od formiranja do povlačenja iz Hrvatskog Primorja na Dugi Otok. pdf. <http://hrcak.srce.hr/128015?lang=en> Orfeo TIĆAC bio je sam partizanski časnik Mornarice.

Civili su putovali zajedno sa zakašnjelim pripadnima Jevrejskog bataljuna: iz Raba za Jablanac, zatim u Senj, gdje su vojni kamioni preuzimali starije i onemoćale osobe, za Brlog. Mlađi su krenuli pješice, s njima i grupice civila. Civili su se priključili skupinama budućih partizana: Prebacivanje civila iz Raba počelo je početkom listopada.⁸⁴

„Jedne vjetrovite noći grupa logoraša, u kojoj je bila i moja porodica, krenula je trabakulom sa Raba ka kopnu, do grada Senja“, sjeća se Cezar Zadik Danon. „Bura je bila tako snažna da smo morali pristati u najbližu luku na kopnu, a to je bio Sveti Juraj. Sretni smo bili kada smo se iskricali i stali na čvrsto tlo. Nakon napornog pješičenja brdovitim predjelom došli smo do većeg sela Krasno, gdje su nas seljani nahranili i gdje smo prenoćili. Idućeg dan dopješačili smo do grada Otočca.“ Ondje im je Narodnooslobodilački odbor dodijelio smještaj u napuštenoj zgradi, punoj stijenica.⁸⁵

Iz Otočca, manje grupe jevrejskih logoraša krenule su u pravcu Korduna i Banije. Otac i majka Danon su se s djecom i rođacima planininskim predjelima Like i smjestili se u blizini Dabra, u selo Bobić Brdo, zabačeno planinsko naselje, sa slabim putem, ogromnim snijegom zimi i vukovima koji su znali doći do kuća u selu.“ Gazda spadao je u bogatije seljane (radio je u Americi), imao je kuću - no, ona kao i ostale kuće u selu, *nije imala normalan klozet, pa se nužda obavljala u šipražju oko kuće. Spavalo se na slami ili paprati, prekrivenom nekom tkaninom, na zemljanom podu prostorije. Glavna, a skoro i jedina hrana seljana bila je neka vrsta graha, pura od kukuruza, krompir, mlijeko i mliječne prerađevine, a zimi i kiseli kupus. Pšenični proizvodi bili su rijetki, jer se uglavnom gajio kukuruz. Prije zime su se klalesvinje, a meso se sušilo, te je služilo kao dodatak ishrani preko cijele zime.(...).*⁸⁶

Jedan zbijeg koji je namjeravao stići u Slavoniju zapeo je u Baniji; daljnji put prema Sjeveroistoku je bio prepriječen; niti prugu iz Zagreba prema Slavoniju niti Savu nitko nije

Zapovjedao joj je Branko MAMULA, kasniji Šef GŠ JNA. - O opremanju partizanskog brodovlja v. Kažimir PRIBILOVIĆ; Pomorski saobraćaj u Hrvatskom Primorju od osnivanja II POS-a do kraja 1943. godine: www.hrcak.srce.hr/file/202870.- Također Orfeo TIĆAC, Odiseja s ranjenicima na moru. <http://hrcak.srce.hr/128314> *Senjer Jahrbuch : Beiträge zur Geographie, Ethnologie, Ökonomik, Geschichte und Kultur = The anthology of Senj : contributions to geography, ethnology, economy, history and culture, Vol.7 No.1 December 1979.*

⁸⁴ HR HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21443/44 od 20.3.1944.; br. 2.1461/44 od 28.4.1944.

⁸⁵ C. DANON, Preživjeli smo. 21, 22.

⁸⁶ C. DANON, Preživjeli smo, 22.

uspio prijeći, jer su neprijateljske snage prodirale iz Međimurja prema Zapadnoj Slavoniji.⁸⁷ Uz to, Oblasni NOO za Slavoniju javio je da nema smještaja, jer su već prihvatili Ličane, jer je i Slavonija teško razorena i pogođena ratnim operacijama.⁸⁸

Imre Rochlitz nije isprva krenuo u partizane, nego se zaputio prema Novom Vinodolskom, odatle su ga talijanski karabinijeri 1942. internirali u Kraljevicu (zatim u Kampor)⁸⁹ Iz Novog Vinodolskog je Zeev Milo (Vladimir Miler) pobjegao u partizanski logor Drvenik, kad su karabinijeri 28. listopada 1942. došli po njega. Rochlitzu i njegovim suputnicima - zagrebačkoj obitelji Levinger -partizanski je oficir savjetovao da se okrenu i žure prema Jugu, kako ne bi pali u ruke Nijemcima, koji su brzo napredovali u Primorju: Partizanska se vlast naime, računala je da se neće uspjeti održati u Primorju: Njemačke su se snage držale u kotaru Crikvenica, liniju između Crikvenice i Novog Vinodolskog sa zaleđem, te u rubnim dijelovima Gorskog kotara (do Vrbovskog i Ravne Gore). Trijnajsta Primorsko-goranska (partizanska) divizija nije bila dovoljno jaka da ih nadvlada, tim prije što je ona morala čuvati zaleđe od ustaških snaga na potezu između Karlobaga i Senja, jedinim putem za prijevoz Rabskih zatočenika na partizanski teritorij. Senjsko skladište oružja ostavljenog od Talijana partizani su čuvali od dohvata Nijemaca.⁹⁰

Njemački Treći SS oklopni korpus imao zadatak zatvoriti partizanima, koji su držali pod kontrolom Kvarnersko primorje i Gorski kotor, pravce iz Kvarnerskog primorja u dolinu Save i zaposjesti taj prostor, no Prva partizanska brigada osujetila je prodor Nijemaca iz Novoga prema Jasenki i Drežnici kod Matić-poljane i Mrkoplja. Kako su Nijemci prodrli i iz pravca Ogulina i ovladali prostorom između Jezerana-Josipdola-Drežnice. Bilo je za očekivati da će Nijemci i ovladati Likom.⁹¹

Na pomorskom području partizani uspjeli držati Kvarnerske otoke i zadržati plovne puteve iz Rijeke i Pule prema Dalmaciji; no od 9. listopada 1943., Nijemci su žestokim bombardiranjem slomili partizane. 19.10.1943. bombardiran je Novi Vinodolski da bi se prekinula kopnena veza

⁸⁷ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 8, br. 21471/44 od 28.4.1944..str. 3 Izvještaja Socijalnog odsjeka ZAVNOHA Tajništvu. ZAVNOH-a.

⁸⁸ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut.8, bb. 14.3.1944. godine.

⁸⁹ I. ROCHLITZ; Accident of Fate.120, 121.

⁹⁰ A. GIRON; Zapadna Hrvatska . 231-233.

⁹¹ A.GIRON, ibid. 213.-224.

partizanske 13. divizije, između Gorskog kotara i morske obale.13./14.10.1943. Nijemci su stigli do Bribira u Vinodolu, gdje ih je 13. partizanska divizija zaustavila. Rochlitz je kasnije saznao od partizana da su svi izbjeglice koji su iz Raba na vlastitu inicijativu krenuli na put i stigli u Novi, i oni koji su već bili u Novom Vinodolskom a nisu krenuli prema unutrašnosti, opkoljeni od Nijemaca i deportirani u tršćanski koncentracijski logor *Risieru di San Sabba*.⁹² Branko Polić, međutim, čuo je od svjedoka deportacije iz Novog Vinodolskog da su Nijemci te Židove provizorno zatvorili u praznim zgradama u Opatiji, tj. u sjedištu vojnog zapovjedništva Operativne zone „Jadransko primorje“, iz kojeg su neki uspjeli pobjeći.⁹³

U studenom 1943. 13.(partizanska divizija) uspjela je neutralizirati snažne ustaške posade u Gospiću i Senju⁹⁴ „mjestu od vitalne važnosti za prijevoz Rabskih interniraca na kopno. Tada je partizanima pošlo za rukom uspostaviti kompaktan oslobođen teritorij između Karlobaga, Vrbovskog i Ravne Gore, a od Novog Vinodolskog do Cearice na jugu, i preko okruga Gorski kotar do Bele Krajine u Sloveniji.“⁹⁵

Slijedom oficirove preporuke, obitelj Levinger i Imre Rochlitz su krenuli sa svojim rođacima prema Senju prolazili na dan jednog od snažnih zračnih napada Nijemaca na Senj.⁹⁶ Preko Vratnika u Liku su se vozili konjskim zaprežnim kolima i stigli u Liku u siječnu 1944. godine. U mjestu Babić Most (nedaleko od Kompolja) zadržali su se, jer Ferdinand, Robert i Julius Rochlitz, te strina Camilla nisu više htjeli dalje. Zapali su u zasjedu SS-ovoj četi u Drenovom Klancu, koja ih je na licu mjesta ustrijelila.⁹⁷ To isto se dogodilo rođacima Slavka Goldsteina, stricu Otu i njegovoj obitelji, kad su se iz Kampora htjeli prebaciti na partizanski teritorij, k Slavkovu bratu Danku. negdje na cestu iz Otočca prema Sjeveru.⁹⁸ „*Pola stoljeća o njima više*

⁹² I. ROCHLITZ, Accident of Fate. 120, 121. Senj je trpio zračne napade Saveznika 15.rujna, 8.i 9.listopada 1943., zatim od 15.lipnja 1944. do 24.2.1945. Budući je Imre Rochlitz izbjegao njemački prodor prema Dalmaciji, zacijelo je prošao Senjom 15.9. ili 8.odnosno 9.listopada 1943:

⁹³ B.POLIĆ, Imao sam sreće.308.

⁹⁴ A. GIRON, Zapadna Hrvatska, 224-232

⁹⁵ A.GIRON, Zapadna Hrvatska, 231-233.

⁹⁶ Senj je trpio zračne napade Saveznika 15.rujna, 8.i 9. Listopada 1943., zatim od 15.lipnja 1944. Do 24.2.1945. Budući je Imre Rochlitz izbjegao njemački prodor prema Dalmaciji, zacijelo je prošao Senjom 15.9. ili 8.odnosno 9.listopada 1943: I. Rochlitz, Accident of Fate. 120,121.

⁹⁷ I.ROCHLITZ; Accident of Fate. 124, 125.

⁹⁸ Referent Agitpropa bio je i Dr. Mladen Iveković, pravnik iz Zagreba, predstojnik Odjela informacija ZAVNOH-a, član Zakonodavne komisijepri Predsjedništvu ZAVNOH-a, vijećnik ZAVNOH-a i član Izvršnog odbora AVNOJ-a: 24, 25, 65, 101, 132, 147, 163,229, 231, 245, 286, 295, 304, 306, 341, 416 i 596.

nismo ništa čuli“. Iz Goldsteinovih knjiga je neki strani istraživač, koji je bio proučio „*Sterbebeuecher*“ – matice „*umrlih*“ – u Aušvicu, rekonstruirao sudbinu Goldsteinovih, jednu od nekoliko stotine onih koju su u proljeće 1944. deportirani iz bivše Jugoslavije, preko *Rižarne San Sabba* (Trst) u Auschwitz, „*vjerojatno ravno u plinske komore*“.⁹⁹

Imre Rochlitz je u Lici pristupio NOV-u, ali ne kao borac, nego kao civil u službi NOV - iz zahvalnosti zbog pomoći partizana za spas iz logora, i zadivljen idealizmom partizana: Vjerovao je da je moguće odvojiti partizansku borbu od ideologije Komunističke partije, a svoju odluku obrazložio je tvrdnjom da kao Židov i stranac ne bi mogao biti od koristi jugoslavenskoj komunističkoj partiji. Slutio je da je time stavio glavnu na panj, budući da je vidio i doživio kako su zapovjednici drugove koji su pali u nemilost, poslali u „*kaznene ekspedicije*“ – i smišljao kako se izvući iz partizanske vojske. Legalno je to bilo moguće samo formalnim „*otpustom iz NOV*“, i takav bi dobivali stručnjaci, kakve je ZAVNOH tražio za konkretne civilne zadatke: npr. Oto Pancer, agronom, bivši profesor srednje škole u Križevcima, poručnik NOV i voditelj meteorološke stanice kod Štaba Mornarice NOV, „*jer je kao stručnjak potreban za organizaciju rada jednog odsjeka u Odjelu narodnog gospodarstva ZAVNOH-a*“¹⁰⁰, Za strance u službi partizanske vojske, taj kriterij nije vrijedio: Rochlitz su podučili iskusniji drugovi iz Rapske brigade da je podnošenje molbe za demobilizaciju bilo jednako dezerterstvu. Pripadnici NOV-a su jednostavno „*znali previše*“ - previše o kompromitiranim stvarima, o stvarnom licu (nekih) partizana i partizanštine. Zato se Rochlitz javio kao dobrovoljac za evakuacijske letove iz Jugoslavije prema Južnoj Italiji, iako nije imao ni pojma o letenju i zrakoplovnoj tehnici, no računajući da će tako lako uspjeti dezertirati Unatoč „*skromnom znanju*“ prošao je test i bio je već dodijeljen ekipi koja je trebala letjeti prema Zadru, gdje ih je trebala dočekati britanska podmornica. No, njegov je pretpostavljeni u zadnji tren spriječio njegov let, uz obrazloženje da je kao veterinar - koji on također nije bio - nužno potreban partizanskom teritoriju. Šansa za „*promjenu strane*“ propala je, no zabrana mu je spasila život: naknadno je saznao da je cijelu skupinu skinula njemačka protuzračna obrana i da su svi iz grupe ubijeni.¹⁰¹

⁹⁹ S.GOLDSTEIN; 1941: Godina koja se vraća. 410.

¹⁰⁰ HR HDA , ZAVNOH I; fond 206, kut.5, br. 2971-536/44.

¹⁰¹ I. ROCHLITZ, Accident of Fate, 125-130. Usp. i Z. MILO, Im Satellitenstaat Kroatien, 196, 197, 209.

Njegov logorski i zatim partizanski drug, Bečanin Franz Schulbaum,¹⁰² dobio je otpust iz NOV-a zbog višekratnih teških ranjavanja u borbi. Gimnazijalac Kurt Pollak, koji je s njim dijelio internaciju u Kraljevici i Kaboru, uspio je dobiti željeni potpis pod demobilizacijsku potvrdu i pravo izlaza iz Jugoslavije. Nalazio se već u transportu, s kojima su njegovi roditelji krenuli prema Dalmaciji, no zapovjednik ga je izvukao van i dao ga uhititi. Godinama kasnije su, nakon upornog traganja, putem jugoslavenskog konzularnog predstavnika u SAD-u dobili obavijest da je „*Kurt Pollak umro u zatvoru*“. Imre Rochlitz vjeruje da ga je ustrijelio njegov zapovjednik osobno¹⁰³ Branko Polić doživio je da je Polikomesar liječnika Centralne bolnice jednog od liječnika koji je iscrpljen od danonoćnih dežurstava, dr. Đuru Fišera nije smogao snage ustati se i pregledati još jednog ranjenika, na licu mjesta ustrijelio. Njegova mlada udovica, Lujza Fišer, je tada već bila izgubila više članova svoje obitelji, pa ju je taj „*neshvatljivo tragičan gubitak*“ naročito teško pogodio.¹⁰⁴

Bijeg iz NOV-a u Italiju preko Splita uspio je Imreu 1944. godine, prurušen u partizanskog oficira i arogantnim ponašanjem, kojim je zastrašio partizanske kontrole i odvratio ih od provjere njegovih „papira“. Na taj je način prošao sve kontrole putnika i njihovih propusnica, do luke u Splitu, gdje je britanski ratni brod čekao kandidate za evakuaciju.¹⁰⁵

¹⁰² Franz Schulbaum ne nalazi se na popisima žrtava www.doew.at i www.yadvashem.org.

¹⁰³ Ibid. 187, 188. Na popisu www.doew.at nalazi se Kurt Wilhelm Pollak iz Beča, Glockengasse, s naznakom „ubijen u Shoi“, ali bez mjesta i datuma. www.yadvashem.org 21 osobu istog imena i prezimena. Identičan slučaj iznio je i Z. MILO, Im Satellitenstaat Kroatien, 216.

¹⁰⁴ B. POLIĆ; Imao sam sreće. 260.

¹⁰⁵ U Brindisiju se Imre Rochlitz zaposlio u uredu UNRRE, koji je tada pomagao Židovima emigrirati u Palestinu i u SAD. I ROCHLITZ, Accident of Fate, 189-196.

I.4. Bivši zatočnici - ostali na Rabu

O civilima, koji su ostali na Rabu, brinula je na licu mjesta osnovana Komisija za evakuaciju i skrb Jevreja. Kad su u ljetu 1944, partizani prebacivali ličko stanovništvo na otoke Hvar i Vis, partizani su, po naređenju tek osnovane Komande mornarice NOV, malim brodovima prebacilo na Vis, a potom odatle u Bari, oko 200 osoba koje su ostale na Rabu.¹⁰⁶

Za ostale, smještene u Rabskom hotelu „Imperial“, Komisija za evakuaciju skrb Jevreja, sastavljena od Dr. Viktora Anđelića, Moška Kavesona i Dr. Hinka Gottlieba¹⁰⁷, te blagajnika Jakice Kajona, od GŠ NOV i POH primila novac za njihovu opskrb: Novac je bio zaplijenjen od Socijalnog fonda NDH, stečen založbom zlata, srebra i dragocjenosti uloženi u NDH-ovski fond. Židovi na Rabu nalazili su se u teškoj materijalnoj situaciji - kao, uostalom, i cjelokupno otočno stanovništvo, podjednako kao i življe „oslobođenih teritorija“. Doduše, nakon odlaska Talijana iz logora, komisija je 9.10.1943.godine u još otvorenoj Riječkoj filijali „*Banca commerciale Italiana*“, uloge - dragocjenosti i novac, što su ga ljudi morali predati logorskoj straži prije ulaska u logor Kampo. Zapisnik o polaganju vrijednina vodila je Tonka Bišički, koja je kao „*pisarica ove Komisije*“ nazočila transakciji u Riječkoj banci. Ogorašima- prijašnjim vlasnicima tih uloga komisija je „sugerirala“ da se odreknu svojih udjela u korist cjelokupne logoraške zajednice. Učinili su to, ne bez protesta: „*Drug Blueweiss je darivao dva zlatna prstena, drug Gomboš zlatan lanac s privjeskom, drug Weinberger zlatan prsten, isto tako drug Kabiljo i još jedan logoraš (nečitljivog potpisa); i stare zlatnike darovali su neki logoraši. Neki pak (kao Oton Druker) za koje se znalo da su kod upućivanja u logor ponijeli sa sobom veće novčane iznose, nisu ništa darivali.*“,¹⁰⁸ Zbirke starih novaca delegacija Rabskih Židova poslala

¹⁰⁶ Vidi poglavlje o zaostalim Rabskim Židovima!

¹⁰⁷ Dr. Hugo/Hinko GOTTLIEB: Branko POLIĆ smatra ga je jednim od najznačajnijih Židovskih intelektualaca u Zagrebu prije II.svjetskog rata, istaknutim cionistom, a kongenijalnim prevoditeljem pjesništva Heinricha Heinea. B.POLIĆ; Imao sam sreće. 38.

¹⁰⁸ Možda se kod tih vrijednina radi o vlasništvu hrvatskih Židova, koje su njihovi vlasnici uspjeli „spasiti“ od kontribucije: Dne.15.5.1941.RAVSIGUR je propisao opću kontribuciju obaveznu za sve Židove. Dne. 31.10.1941 Odbor za kontribucije Židovske bogoštovne općine Zagreb predao je 82 kutije i vreće sa zlatnicima i nakitom u ukučnoj vrijednosti od 210 milijuna kuna (ca. 10,5 milijuna Reichsmarka) plus 100 milijuna kuna u gotovini (ca. 5 milijuna RM): Ivo GOLDSTEIN, Holokaust u Zagrebu. Zagreb 2001, 162–172. Branko Polić u svojim sjećanjima na dolazak Zagrebačkih Židova u logor Kraljevica napominje kako su neki stigli s teškim prtljagom, „kao da krenu na put oko Svijeta. Biti će da su varali Odbor za kontribuciju i varali s podacima o imovini. B.POLIĆ; Imao sam sreće. 52.

je, po svojem predstavniku Dr. Leu Rotteru¹⁰⁹, ZAVNOH-u, na zamjenu za kune, kojih na Rabu nije bilo: Ondje su i dalje ostali u o optjecaji Talijanske lire, no nisu više vrijedile, niti ih je itko htio prihvatiti. ZAVNOH je, na molbu predstavnika Rabskih Židova Dr. Lea Rottera, ovlastio „druga Altarac“ da kupi hranu. *Altarac je, međutim, uspio nabaviti hrane za svega pet dana - i ta hrana nikako da stigne, i nemaju nikakve vijesti kada će stići: Zato su bivši zatočnici odlučili žrtvovati svoje vrijednine i svoje zalihe novaca i platiti vlastitim sredstvima količinu hranu koja bi bila dostatna za 15 dana. „Pošto nemamo kuna, skupili smo među imućnijim članovima naše zajednice stranog novca, apoleondora...“: 29 Napoleondoro, sedam Britanskih funti-zlatnih, deset Britanskih funti u papiru, 63 Američkih dolara od delegata primi i zamjeni u kune. Neka ih ZAVNOH položi u svoju hranilnicu, a Rabskoj delegaciji preda kunski iznos. To je ZAVNOH i učinio, bez naknade za transakciju.*¹¹⁰

¹⁰⁹ Dr. Leo Rotter, zagrebački pravnik, zatočenik Raba: B.POLIĆ, Imao sam sreće. 83.

¹¹⁰ HR HDA; ZAVNOH, fond 207, kut. 3, br. 2568-1561/43 od 9.11.1943. N.

II. U privremenoj „domovini“ na partizanskom teritoriju

II.1. Stvaranje formalnog okvira zastupanja interesa Rabskih zbjegova

U Hrvatskoj se sredinom 1943. godine ustalila nova vlast u Gorskom kotaru i u Primorju s Kvarnerskim otocima¹³. Divizija je na kopnu sa zaplijenjenim oružjem talijanskih garnizona učvrstila svoju moć, premda nije uspjela neutralizirati njemačke snage na Kordunu, u Lici i na Baniji.¹¹¹ Zato „oslobođeni teritorij“ nije bio nimalo stabilan: Građansku vlast u Gorskom kotaru preuzeli su Narodnooslobodilački odbori (NOO), no nisu svugdje uspjeli uspostaviti civilnu upravu - bili su opremljeni, obučeni i fokusirani samo za vojne zadatke.¹¹² Stvarnu je vlasti imao Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske (GŠ NOV i POH); njegovi su organi obavljali i civilne poslove i nerijetko se uplitali u rad NOO - naročito u pogledu mobilizacije dobrovoljaca i stručnjaka, potrebnih civilnim službama. To će se pokazati na primjeru nasilne mobilizacije rabskih Židova koji su se željeli staviti na raspolaganje Narodnooslobodilačkim odborima, no nisu se smatrali ni sposobnim i obučanim za borbene jedinice.¹¹³

Komisija za evakuiranje i skrb Židova pratila je skupine za evakuaciju na kopnu i preuzela na sebe zastupstvo interesa evakuiranih naspram Narodnooslobodilačkim odborima. Službenu naredbu ZAVNOH je izdao pod brojem 1345 dne. 30. studenog 1943., čime je komisiji priznao i formalno pravo na zastupanje Rabskih Židova pred organima vlasti.¹¹⁴

Komisija je uz zastupanje interesa židovske zajednice trebala funkcionirati i kao „*Služba za traganje*“ za nestalim članovima obitelji.¹¹⁵ Predstavnik ZAVNOH-a u komisiji bio je nadređen mjesnim narodnim odborima i imao pravo izdavati im naredbe; narodni odbori bili su dužni

¹¹¹ Ante GIRON, Zapadna Hrvatska, 176-178.

¹¹² A. GIRON; Zapadna Hrvatska 184, 185.

¹¹³ HR HDA; ZAVNOH, fond 207; kut. 8, br. 2.1399 od 4.2.1944.

¹¹⁴ Uredba: HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 3, br. 2563, br. 2783 (od 27.12.1943.) i br. 2904 pozivom na naredbu br.-1541/43 od 30.9.1943.

¹¹⁵ Dne. 10.10.1944. obratio se komisiji u Topuskom Julio Mandl iz Gline da se ispitivati je li mu se brat, član Banke i mjenjačnice Šutić-Kalderon i Co., predsjednik Jevrejske općine Dubrovnik još nalazi u Dubrovniku. Zajedno su boravili na Rabu, onda su se izgubili. Nalazi li se još u Dubrovniku, moli ga da svom bratu šalje odjeće, obuće, rublje i nešto novaca. Molba je poslana svim Narodnim odborima na području Dalmacije. HR-HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 8, br. 2.1342-1706/44. i 2.1351-1747/44. 16.12.1944.

brinuti o njegovoj prehrani i smještaju, kad je obilazio skupine židovskih izbjeglica u mjestima njihova boravka.¹¹⁶

¹¹⁶ HR HDA, ZAVNOH; fond 206, kut. 8, br. 21374-2/223 od 20.1.1944.

II.2. Sukobi oko prihvata podjele oskudnih resurza

Dolazak pojedinih Rapskih zbjegovca na „oslobođeni teritorij“ domaće stanovništvo, narodnooslobodilačke odbore, pa i sam ZAVNOH stavio pred teško rješiv organizacijski problem: Prihvatanje dodatnih nekoliko stotina ljudi, velik broj starijih osoba, djece i majke bilo je pretežak ispit ljudske solidarnosti: Izvještaji narodnih odbora o vojnopolitičkoj, gospodarskoj i socijalnoj situaciji tijekom 1943 i 1944. godine živopisno dočaravaju stanje ni rata ni mira, nedostajalo je smještajnih kapaciteta; stanovništvo je svoje zalihe hrane spremalo u zemunice po šumama i zabitim predjelima.¹¹⁷ Neprijateljske jedinice upadale bi ponekad u partizansku teritoriju „(...) i ako bi uhvatili bivšeg logoraša bio bi odmah ubijen. Iz sigurnosnih razloga, sva smo lična i druga dokumenta uništili, a imena smo promijenili u imena tamošnjeg stanovništva. Ruksaci su uvijek bili spremni za pokret, sve je u njima bilo na svom mjestu, samo ih natovariti na leđa i bježati, što brže, što dalje od neprijatelja(...) Kada su neprijatelji upali u blizini našeg sela, morali smo svi hitno bježati ka obližnjoj šumi. (...) Stalno smo bili u strahu od prodora neprijatelja i mogućnosti da budemo uhvaćeni, a to bi značilo sigurnu smrt. Često smo bivali gladni. Neprestana nesigurnost i opasnost, loši životni uslovi, sve to skupa dovodilo je do živčane napetosti, narušavanja mentalnog zdravlja i potištenosti. Bilo je pojedinaca koji su od tih okolnosti i poludili...“.¹¹⁸

Traumatizirani domaćini, koji su jedva prehranjivali svoje, koji su i sami zbog neprijateljskih upada često bježali od mjesta do mjesta ili u teže dostupna skrovišta, nisu bili motivirani za solidarnost - dok su zbjegovci očekivali razumijevanje za svoje patnje i gostoljubivost..¹¹⁹ Suživot između Ličana i Rapskih interniraca postao je, kako se ubrzo pokazalo, izvor mnogobrojnih sukoba: I vojska je svojim ponašanjem potpirivala animozitete između mještana i došljaka: ZAVNOH je saznao i da neki Narodnooslobodilački odbori ZAVNOH-ovu okružnicu „o rekviziciji suvišnih stvari, koje sa sobom voze pojedini evakuirani Jevreji sa Raba.“, „krivo“ shvatili odnosno tumačili „samovoljno“, „odveć slobodno i širokogrudno“- „.....oduzimali od Jevreja sve stvari osim onog što je bilo na njima, razne predmete za liču upotrebu i slično, što se potpuno kosi sa uputama danima u spomenutom cirkularu.“

¹¹⁷ Uredba: HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 3, br.2563, br. 2783 (od 27.12.1943.) i br. 2904 pozivom na naredbu br.-1541/43 od 30.9.1943 izvještaj o gradnji bajti.

¹¹⁸ C.DANON, Preživjeli smo.24.

¹¹⁹ C.DANON, Preživjeli smo. 24.

Rekvirirano je od Židova pisaaćih strojeva i pribor, što su ih oni još ponijeli sa sobom u logor Kampor i zatim u svoje nove smještaje u Lici, Kordunu i na Baniji.¹²⁰ „Rekvirirali“ su i komunisti među logorašima - odjednom se logorski drugovi pretvaraju u „tipove“, kakvi su kasnije drugovima-partizanima dobrano zagorćavali život“, opisuje Branko Polić svoja inače rijetke kritike na račun drugova-partizana.¹²¹

Nemilosrdno i bezobzirno rekviriranje nije bilo običaj samo prostih vojnika, od takve prakse nije prezaao čak ni sam Glavni štab – naroćito kad se radilo o tome da „*rekvirira za svoje potrebe*“, stanove u kojima su židovske izbjeglice bili smješteni.¹²² S takvom pojavom borio se i ZAVNOH; saznavši da su partizani, kadgod bi osvojili neko selo, „*poharali*“ ga, navodno u potrazi za „*narodnim neprijateljima*“, kojima bi se na licu mjesta osvećivali pljaćkom imanja pod parolom „*rekviriranje*“ ili „*konfisciranje*“ (provodivši time u djelu što je službeno već bilo planirano, ali ne i ozakonjeno), likvidirajući ljube bez kriterija i bez utvrđivanja istinitosti optužbe.¹²³ Dr. Leon Geršković, predstavnik ZAVNOH-a koji je obilazio mjesta u cilju utvrđivanja stanje, prilike, potrebe - ćuo je od stanovnika područja Korduna da se ljudi, Srbi, toliko ne boje ustaša, koliko ih zastrašuje raskalašenost partizanske vojske¹²⁴ Tajništvo ZAVNOH- naređuje (konkretno Okružnom NOO Kordun, jer se to dogodilo u Vojniću), ali općenito svim narodnim odborima, kako se „*konfiskacija imovine narodnih neprijatelja (...)*“ smije obaviti „*tek na temelju vojnosudske presude, kojom se utvrđuje, da je jedna familija ili pojedini ćlan familije narodni neprijatelj*“¹²⁵ Glede „*rekviriranja od Židova*“ ZAVNOH dekretira da, „*... se rekvizicija vrši samo kod onih, koji su imali toliko stvari, da oni ćine smetnju kod prevoza, i da im se mora ostaviti toliko od njihove lićne imovine koliko je potrebno da u*

¹²⁰ HR HDA, ZAVNOH; kut. 4, br.2790/43: Josef Koen predao je u Rabu predstavniku ZAVNOH-a pisaći stroj marke „Olivetti“, M40“, velik stroj za uredsko poslovanje, sa širinom valjka 43 cm, skoro novi: Rab 26.10.1943.

¹²¹ Prigodom odlaska iz Raba na brod za kopno, „neki snažni logoraš“ je Brankovoj majci oteo/oduzeo jedini par cipela i dala ih jednoj bolničarki. 113.

¹²² B.POLIĆ; Imao am sreću. 187. Branko Polić se tom prigodom prisjetio kako ga je već jednom netko izbacio iz stana. Gestapo, dne.13.4.1941.godine u Zagrebu. (o tome v. B.POLIĆ; Vjetrenjasta klepsidra.378) Postupak Ive Gošnjaka i njegova zamjenika Pavla Jakšića prema izbjeglici podsjetio ga je na Gestapovske metode. Ibid. 196.

¹²³ HR HDA, ZAVNOH I; fond 206, kutija 4, br. 2.785/9.11.1943: konkretni povod - Bivšim Rapskim internircima koji su iz Otoćca krenuli prema Kordunu, Narodni odbor za Kordun „rekvirirao“ je rezervne dijelova za pisaće strojeve, vrpce, karbon-papir, Vlasnici su tu robu htjeli donijeti vlasniku radionice koji radi za Vojnotehnićki o djel Glavnog Štaba, ZAVNOH zahtijeva smjesta povrat te robe, jer njome vlasnik popravlja pisaće strojeve Glavnog Štaba.

¹²⁴ HR HDA, ZAVNOH I, fond 206, kut.5, br. 2937-412/44, svibanj 1944 i 2950-474/44 od 11.6.1944.; kut.11, br.2.1687-8.8.1944.

¹²⁵ HR HDA, ZAVNOH-II, fond 206, Okružnica 2-IX 109, od 23.7.1943.

potpunoj sigurnosti prezime zimu, i da budu snabdjeveni sa svim, šta je pojedincu potrebno za život“. U tom kontekstu ZAVNOH je smatrao potrebnim upozoriti da „...Mi ne možemo dopustiti da se pod vidom rekvizicije suviška pojedinih imućnijih evakuiraca vrši pljačka nad siromašnim dijelom evakuiranih Jevreja. Upozorite drugove.....da ćemo voditi strogo računa o tom, kako će se pojedinci odnositi prema onima koji su preko dvije godine u stalnoj opasnosti za svoj život izgubivši veći dio svojih rodjaka, roditelja, braće i sestara, stradali zajedno s našim narodom po selima Korduna.“¹²⁶

Još jedno upozorenje ZAVNOH-a NOO-ima: „*Diskriminacija zbog nacionalnosti i rase nespojivo je s ciljevima Narodnooslobodilačke borbe*“. Pritužbe Židova zbog diskriminacije odnosile su se na odnos policijskih službenika prema njima, kad bi nekog Židova zatekli bez osobnih iskaznica, ili kad bi tražile krivce za nered i druga nedjela. Policija - i ne samo ona, nego i sud, tužitelji „(...) vjeruju svim drugima prije nego nekom Židovu“, žalila se Komisija za skrb za Židove ZAVNOHu. On ju je doduše umirio obrazloženjem da „*takve mjere ne treba pripisati protužidovskom raspoloženju policajaca, nego njihovoj manjkavoj stručnoj osposobljenosti*.“ Komisija se nije zadovoljila takvim opravdavanjem, jer se takvi slučajevi ponavljaju prečesto, eh da bi olako prešla preko nepravednog postupanja raznih službenih tijela prema Židovima, prigovarajući ZAVNOH-u da „*Židove ne štiti od nepravednih napada na njih*.“¹²⁷

Predstavnici Židova imali su i konkretne povode žaliti se: Jedan je major NOV u zimi 1944.godine morao zaprežnim kolima prevažati starije Židove i ličko stanovništvo, radi evakuacije iz ugroženih sela Like na Baniju. Major je Židove - starije i bolesne osobe - odbijao je uz napomenu da „*Židove nećemo voziti*“, i naredio im pješaćenje¹²⁸. ZAVNOH je okružnicom opomenuo sve NOO, (...), „*Nemojte dopustite da se pojedini neodgovorni elementi podrugljivo izražavaju o tim ljudima, koji se progone već treću godinu i stradavaju od fašističkih bandi. Ne možemo trpjeti da se zbog neodgovornosti pojedinaca osumnjičuju organi narodne vlasti zbog neljudskog postupanja prema židovskim izbjeglicama. U našim uredima nagomilaju se tužbe protiv pojedinih pripadnika narodnooslobodilačkih odbora, da se unatoč*

¹²⁶ Dr. Pavle Gregorić, Tajnik ZAVNOHa, kut. 4, 13.11.1944.

¹²⁷HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut,5, br. 360 od 8.1.1945. Potpis u ime ZAVNOH Odsjek unutrašnjih poslova, br. 785/44 od 28.12.1944 - Leon Geršković)i sam je bio Židov.

¹²⁸ HR HDA ZAVNOH; fond 207, kut. br. 132, br. 13.519-2768-IX/1945.To se dogodilo tijekom evakuacije iz Topuskog u Italiju.

*našim okružnicama prema pojedinim Židovima ili prema skupinama židovskih izbjeglica postupaju nekorektno i čak otvoreno neprijateljski.*¹²⁹

Nisu svi biši Rapski internirci došli bez ičega: Neki su sa sobom ponijeli novaca, rublja, vrijedne zbirke (najviše numismatičkih) i nakit; odbornik Mirko Levinger čak je uspio prokrijumčariti „Perzere“ (perzijske sagove) kroz logore Kraljevica i Rab. Ne samo što je tobožnje „bogatstvo“ Židova pothranjivalo predrasude i zlu krv domaćina, sumljivo je bilo i vlastima, kako su uspjeli sačuvati svoje blago pod okupacijom.¹³⁰ Ni ZAVNOH nije odveć angažirano istražio vlasništvo, nego pragmatski odlučio: Svaki vlasnik zlatnika, nakita i drugog, koji će uspjeti svoje vrijednine zamjeniti za važeću valutu, ima da za svaki zamijenjeni zlatnik položi u korist zajednice 5000 kuna, iz kojeg će se financirati prehrana za one bez sredstava, i da će za to osnovati poseban „Socijalni fond za Židove“¹³¹. Jedan „drug (Herman) Krautblatt“, predstavnik židovskog zbijega u Brinju¹³² morao je plaćati obroke za pet osoba, svaki po 77,50 Kuna).¹³³ Jedan je vlasnik zlatnika, partizan Albert Bresslauer, strijeljan, kad je pokušavao zamjeniti zlatnik u novčanice.¹³⁴

Socijalni je odjel ZAVNOH-a, nadalje, odlučio da će organizirati zajedničku prehranu za židovske zbjegove iz Raba: Hrana će im se pripremati u kotlovima, a za većinu porcija i za sastav *Komisija za skrb za Židove* („*Jevrejska komisija*“) izraditi svoje norme. Namirnice će Narodnooslobodilački odbori u mjestima boravka Rapskih interniraca nabavljati, a ZAVNOH će kreditirati narodne odbore. Oni su bili dužni strogo paziiti da nitko iz zbjegova ne kupi namirnice sa strane, svojim novcima, ili „kradomice“ mijenjajući nakit, vrijednine, devize, ili čak svoju odjeću ili obuću. ZAVNOH je naglašavao je da svakako treba izbjegavati „klasne razlike“ između članova zbjegova, zbog kojih bi moglo doći do sukova među njima; uz to treba spriječavati „divljanje cijena“, poglavito racioniranim živežnim namirnicama: kruha, graha, krumpira, luka, mljeka, masti, i još više namirnicama za dijetalnu i za dječju hranu. „*Zatekne li netko Židova da nudi novac ili vrijednine za namirnice, vrijednine će im se oduzeti bez naknade,*

¹²⁹ HR HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21424/44 od 29.2.1944.

¹³⁰ HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut. 4, br. 2755 und 2760, Naredba Tajništva ZAVNOH-a Okružnom-NOO Kordun od 31.10.1943.

¹³¹ HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut. 3, br. 2633-2891/43 od 30.12.1943.godine.

¹³² HR HDA, ZAVNOH I, kut.5, br. 2865-208/44 od 27.1.1944.

¹³³ HR HDA, ZAVNOH, kutija 3, br. 2633-2891/30.12.1943.

¹³⁴ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 251.

*ponuđaća je trebalo uhapsiti - a uhapsiti svakog trgovca ili seljaka, koji bi se upustio u takvu trgovinu. Oduzete vrijednine bi Ekonomat založio za kredite za opskrbu.*¹³⁵

Ovaj se plan pokazao nerealnim: Zbog poteškoća u nabavi namirnica - putevi za Slavoniju, gdje su Ličani običavali kupovati, bili su zapriječeni vojnim operacijama, a seljaci nisu rado prodavali službenim organima (poglavito ne komunistima). ZAVNOH je morao djelomično odustati od zabrane pojedinačnih kupnji i individualne zamjene zlatnika. Zabranu je ograničio na racionaliziranu hranu. tj., na *meso, brašno, kruh, krumpir i ostalo povrće...*. NOO su dobili ovlasti dopustiti individualne kupnje, štoviše - pomagati, ali prijaviti svakoga tko se ne bi pridržavao obavezne uplate u Socijalni fond. Završno se „*pozivaju ...svi NOO-i da se točno pridržavaju ovih uputa, da u svemu izadju u susret Jevrejima...*“.¹³⁶

Poziv Narodnooslobodilačkim odborima da pomognu Židovima, odnosio se ne samo na opskrbljivanje hranom: U nekim slučajevima seljaci i trgovci bi Židovima uskraćivali prodaju namirnica¹³⁷. I potencijalni stanodavci nisu pokazivali simpatiju sa Židovima: Rapskim internircima Narodnooslobodilački su odbori dodijelivali stanodavcima - nisu te zbjegove baš rado prihvaćali u svoje kuće, sjeća se Branko Polić, s razumijevanjem za njihove stambene i materijalne prilike.¹³⁸

Predstojnici narodnih odbora odbijali bi prihvatiti Židove u njihovim općinama i okruzima ili im naknadno naredili da napuste njihova mjesta.¹³⁹ Drugi pak „glumili“ bi napad ili naredili stanarima da se žurno sprema radi evakuacije, ne bi li „istjerali“ židovske stanare iz svojih kuća i, onako usput, još potkradali ih. U ličkom mjestu Dabru starijoj su Židovskoj ukradene sve njezine vrijednine i nakit, pa je ostavivši bez igdje ičega, počinila samoubojstvo.¹⁴⁰ Druga je

¹³⁵ Na nav.mj., kut. 4, br. 2755, 2760 od 31.10.; 2791 od 22.10.1943. i 2801 od 8.10.1943; fond 207, kut.3, br. 2545-1482/43.

¹³⁶ HR HDA, ZAVNOH; kut.8, br. 21424/44 od 29.2.1944 i br. 21438/44 od 20.3.1944.

¹³⁷ *ibid.* kut. 5, br. 95/44 od 4.1.1944. godine.

¹³⁸ B. POLIĆ, *Imao sam sreće.* 137, 143.

¹³⁹ To se dogodilo Židovima nastanjenima u Brinju, predstavniku kojih Krautblatt, NOO je naredio da se Židovi odsele za Kordun. Krautblatt moli da smiju ostati u Brinju: HR HDA, ZAVNOH I, kut.5, br. 2865-208/44 od 27.1.1944. godine.

¹⁴⁰ *ibid.* kut. 7, br. 2,1318-1637 od 26.11.1944.

žena izbačena od domaćina iz unajmljene sobe, zato što nije na vrijeme plaćala - i ona si iz očaja oduzela sebi život.¹⁴¹

Za useljenje u stanove, što bi ih njima Narodnooslobodilački odbori dodijelili, i za prijevoz njihovih potrepština, Židovi su s mukom došli do zaprežnih kola za prijevoz: Neki seljani, ali i vojnici odbijali bi primiti Židove na svoje zaprege, makar samo da mu olakšaju put i dugo hodanje.¹⁴²

¹⁴¹ HR HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21424/44 od 29.2.1944.

¹⁴² HR HDA, ZAVNOJ; fond 207, kut.132, br. 13.519/45-2768-IX/45. Predstavku ZAVNOH-u su potpisali Wisler, Kaveson i Piliš.V. i S.GOLDSTEIN; 1941: Godina koja se vraća. 410.

II.3. „Židovi ne žele raditi“ - „Židovi traže veze i povlastice“

Spomenutom naredbom od 13.11.1943. ZAVNOH je uredio i vojnu i radnu obavezu: vojna obaveza za vojno sposobne muškarce, uz prethodni liječnički pregled, utvrđena je za 35. godinu života, a za starije ili vojno nesposobne muškarce, i sve radno sposobne odrasle žene do 55 godina (za muškarce) i 50 godina (za žene). Osobe koje su morale raditi duže od pet sati na dan, neće se prehranjivati na račun fonda interniraca, već o trošku NOO u mjestu zapošljavanja. I članovi *njihovih obitelji, ako su bolesni ili na drugi način nesposobni za rad, uključivši i roditelji imaju pravo na punu opskrbu na račun NOO. To vrijedi i za osobe koje kao dobrovoljci služe NOV u selu, u kojem se nalaze.*¹⁴³

Naredbom koja je regulirala prava i obaveze Rabskih interniraca, ZAVNOH je reagirao na pritužbe židovskih predstanika, zato što su pojedini Narodooslobodilački odbori ili neki vojni zapovjednici regrutirali sve muškarce, i one starije od 35 godina za NOV, ili podvrgnuli radnoj obvezi osobe sa zaraznim i inim opakim bolestima.¹⁴⁴ Židovski odbornici prosvjedovali su, tako da je tajništvo ZAVNOH-naredio NOO-ima da smjesta obustave regrutaciju.¹⁴⁵ Pojedini NOO-i i mjesna vojna zapovjedništva nisu imali razumijevanje za to i optuživali Židove da zahtijevaju neprimjerene privilegije i izdvajaju se iz naroda. Politički komesar IV.korpusa to tvrdi izravno u svom izvještaju od 6.6.1944: „....*Oni preko svojih veza žele da se izvuku od poteškoća kao borci.*“¹⁴⁶

Neki su narodnooslobodilački odbori novopridošle zbjijegove korisno upregnuti, bez obzira na njihove kvalifikacije: Gospički odbor je bivše Rapske logoraše najprije koristio za „ribanje prostorija“ NOO u Gospiću. ZAVNOH je intervenirao protiv takva rješenja „*za koje ne treba nikakovu specijalnu naobrazbu*“, *tako da te poslove mogu obavljati domaće pučanstvo i „logoraši“ - osobe zarobljene od partizana.*¹⁴⁷ I čišćenje snijega po ulicama i lokalnim cestama, iskopavanje krumpira i ostalih živežnih namirnica iz „trapova“ (zemunica) spadalo na obavezu

¹⁴³ ibid. kut.3, br. 2633.

¹⁴⁴ Jakob HEINRICH u Glini pozvan je na radnu obavezu, iako je NOO morao znati da on živi od otvorene tuberkuloze: HR HDA, fond 206, kut.

¹⁴⁵ HR HDA, fond 207, kut. 3, br. 2891- od 30.12.1943.

¹⁴⁶ HR HDA, NOV, fond 1194, kut. 17, br. NOV-21/2946 od 6.6.1944.

¹⁴⁷ HR HDA, fond 206, kut. 3, br. 2783 od 27.12.1943.

izbjeglicama - mahom nenaviknutima na takve fizičke poslove. Prihvatili su se posla - neki radije, neki nerado, ali svima su oni „mirisali“ na logorski režim.¹⁴⁸

Kad su u proljeće 1944. vlasti na Baniji radnu obavezu naredile Rabskim zbijegovima kod seljaka i u obrtničkim radionicama, liječnički su pregled (obavljen od po jednog liječnika Glavnog štaba NOV i iz ZAVNOH-a), od 330 izbjeglica 7 muškaraca i 40 žena proglašeno je radno sposobnima za sve vrste poslova, a 78 muških i 109 ženskih izbjeglica samo za lakše radova (ukupno radno sposobnih:244). Kad su se, međutim, trebali javiti na posao već u 5.00 sati ujutro, većina njih je uz prosvjede zbog „*nedemokratskog postupka prema njima*“ odbila rad i raspršila se. Svega devetero njih prihvatilo se poslova. Zapovjednik lokalne vojne komande dao je „bjegunce“ privesti, ali i njemu su pružali otpor. Njih 33 dao je uhapsiti, a drugi se nisu ni vratili s bijega. Devet žena je raspoređeno za rad u Dječjim domovima.¹⁴⁹

Iako je *Jevrejski odbor* u više sličnih slučajeva morao vrbovati za razumijevanje za ljude, koji za sobom imaju mjesece logorskog zatočeništva, u domaće se stanovništvo širio glas, kako „*Židovi ne vole raditi*“.¹⁵⁰ „*Židovski zbijeg dočekan je neljubazno i negostoljubivo*“ žalio se njihov odbor ZAVNOH-u.¹⁵¹

¹⁴⁸ B.POLIĆ, Imao sam sreću. 165, 166

¹⁴⁹ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut.8, br. 2.1399 od 4.2.1944.

¹⁵⁰ HR HDA, ZAVNOH; kut. 8, br. 21471/44 od 28.4.1944

¹⁵¹ HR HDA, ZAVNOH; kut.8, br. 21424/44 od 29.2.1944 i br.21438/44 od 20.3.1944.

II.4. Židovski zbjegovi - su i korisni radnici

Pojedinci su se snalazili i uklopili u društvenu sredinu, u kojoj je došljak prihvaćen kad ništa ne očekuje od drugih: Jozef Kabiljo „*bivši internirac s otoka Raba*“ (karakteristika nadjenuta im od Jevrejskog odbora), nastanio se s obitelji u zaseoku blizu Otočca i počeo obrađivati komad zapuštenog zemljišta. Obratio se mjesnom NOO s molbom da mu formalno pravno dodijeli dva jutra zemljišta, te je dobio čak i više no što je tražio: Mjesni NOO u svojoj preporuci Tajništvu općine navodi kako je „*Drug Kabiljo čini se da je vrlo spretan čovjek, koji doduše nije zemljoradnik, ali bi uz malo pomoći mogao se snaći.....*“ Zato mu je općina na preporuku NOO-a dodijelila dvostruko veći komad i, uz to, sjeme i poljoprivredni alat, s time da je višak uroda trebao predati mjesnom NOO.¹⁵² Brat Slavka Goldsteina, Danko, se zaposlio kao pomoćni radnik i kurir u štampariji „Agitpropa“ (gdje se tiskao i ratni „Vjesnik“), a Slavkin stric Ota „*kao vrsni staklar*“ u staklarskoj radionici koja je radila za potrebe ZAVNOH-a.¹⁵³ Otac i tetka zaposlili su se u papučarskoj radionici, pri oblasnom NOO. Od čvrstih vreća bacanih padobranima od strane saveznika, pravili su papuče za bolesnike u mnogim bolnicama. Naknadu za rad dobivali su u namirnicama, - uglavnom krumpirima i graham, purom i ponekad makaronima. Kad je Cezarova majka u Glini među partizanskim oficirima prepoznao svojeg bratića Monija, koji je radio u klaonici blizu Gline za snabdijevanje partizanske vojske mesom, obitelj je dolazila do životinjskih iznutrica, - koje su mu pretpostavljeni prepustili da ih donese svojim rođacima. Stric Makso pilao je drva za neku ustanovu, ujak Albert Danon zaposlio se kod mjesnog sajdzije, jer je kao mladić učio sajdzijski zanat. Tetka Sida opet je našla zaposlenje kao kuharica. Jedan bračni par iz Sarajeva otvorio je slastičarnu, koja je vrlo uspješno poslovala.¹⁵⁴

U radionici urara u Topuskom zaposlio se Zeev Milo¹⁵⁵, ondje je i bečki izbjeglica Ing. Gerhard Zeilinger našao posao u lokalnoj električnoj centrali. Međutim, izlaznu vizu je Ing. Zeilinger za sebe i svoju obitelj uspio dobiti tek nakon upornih intervencija britanskih generalnih konzula u Zagrebu 1946., zahvaljujući naporima tadašnjeg Generalnog konzula u Zagrebu, Sir Cyrila Wakefield-Harreya, također i obitelj njemačkog podrijetla Rosenthal, za bečkog dječaka-

¹⁵² HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 8, br.21424/44.

¹⁵³ S.GOLDSTEIN; 1941: Godina koja se vraća. 410.

¹⁵⁴ C. DANON, Preživjeli smo. 31.

¹⁵⁵ Z.MILO; Im Satellitenstaat Kroatien 132.

siročeta Kurta Reckendorfera, čiji su roditelji ubijenu u jednom od nacističkih logora, a kojega su tražili njegovi britanski rođaci.¹⁵⁶

Za ambicioni obrazovni program ZAVNOH-a našli su se među rapskim internircima učitelji i profesori: Unatoč svekolikoj nestašici, ZAVNOJ je dao sustavno razvijati školstvo i pobrinuo se za što žurniji početak redovitog školovanja, i u predjelima gdje do tada nisu postojale škole (u prvim „snimcima stanja na tereni“ delegati ZAVNOH-a ustanovili su da je ličko stanovništvo velikim djelom nepismeno, što je ustvrdilo i Glavni Štab NOV za mnoštvo partizana¹⁵⁷ Prosvjetni odjel ZAVNOH¹⁵⁸ - organizirao je u svim mjestima školovanje djece i opismenjavanje odraslih, plansko osnovao osnovne škole i u onim krajevima gdje ih je bilo najmanje ili ih uopće nije bilo, radio na podizanju stručne spreme nastavnika preko tečajeva i savjetovanja. Poslije III. zasjedanja ZAVNOH-a, od ljeta 1944.godine je Odjel narodne prosvjete unaprijeđivao srednje i stručno školstvo, a uporedo uz nj je Ekonomski odjel razvijao zanatstvo tipično i potrebi ruralnim sredinama, čim je istodobno stvoren sustav raznih radionica, nastali su manje pilane, ciglane, stolarije i dr, koji su pomagali obnoviti škole i školski namještaj, te nastavnu opremu.¹⁵⁹

U školskoj godini 1944/45 radilo se već na otvaranju srednjih škola i đačkih internata, i na otvaranju pomoćnih razreda u srednjim školama za one učenike koji su sudjelovali u NOB-u. U te srednje škole, poznate kao „*Partizanske gimnazije*“¹⁶⁰ primljena su i djeca iz logora i emigracije. U programu je naglašeno da svaka srednja škola mora obuhvatiti što više siromašne djece i djece čiji su roditelji žrtve fašističkog terora, te da im omogući školovanje. Djeca koja su zbog rata izgubila nekoliko školskih godina, a imala su uvjete da nastave školovanje u

¹⁵⁶ The Diaries of Evelyn Waugh. Edited by Michael DAVIE. Harmondworth 1982.

¹⁵⁷ B.POLIĆ, Imao sam sreće. 171.

¹⁵⁸ Upute za opće obrazovne tečajeve i kurikula 1944: ZAVNOH, fond 207, mikrofilm Z-2711, Z26/39. :www.hrcak.srce.hr/21757

¹⁵⁹ Mihajlo OGRIZOVIĆ, Školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj u jesen 1944. i u 1945. godini. Školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj u jesen 1944. i u 1945. godini. Na: www.hrcak.srce.hr/21757. 233-288. Originalni tekst Zagreb 1982 [Proceedings of the Department of Historical Research of the Institute for Historical and Social Research of the Croatian Academy of Sciences and Arts, Vol.11 January 1982](http://www.hrcak.srce.hr/21757). 249.

¹⁶⁰ HR HDA, Sabor, kut. 1, zakon br 17 od 16.10.1945: Rade PAVLOVIĆ; Partizanska gimnazija Zagreb: <http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=1145&title=zbornik-partizanske-gimnazije>; 2011; Svetozar LIVADA, Partizanska gimnazija „Maršal Tito“; [www:http://jadovno.com/arhiva/3-partizanska-gimnazija-marsal-tito-u-zagrebu.html](http://jadovno.com/arhiva/3-partizanska-gimnazija-marsal-tito-u-zagrebu.html); 2005.

gimnaziji, primala su se u I. razred, a ona koja su prerasla I. razred, upisivala su se u pomoćne razrede u kojima su ubrzanim školovanjem nadoknadila izgubljene godine.¹⁶¹

Za primanje djece s izgubljenim školskim godinama, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a preporučila je Okružnim NOO-ima da se „klone šablona“, nego ispituju svaki slučaj za sebe i odluče fleksibilno.¹⁶² Škole su od kasno jesen 1943. u Gorskom kotaru, a tijekom 1943. godine na granicama Like i Zapadne Bosne radile pod stalnim neprijateljskim napadima, i zato nerijetko po šumama.¹⁶³ U Glini se Cezar Danon upisao u partizansku gimnaziju: „Imali smo vrlo dobre profesore. To su većinom bili izbjegli profesori sa zagrebačkih gimnazija i fakulteta- kao profesorica dr. Marija Kohn, germanistica i profesorica još u i mproviziranoj gimnaziji u Kamporu“ Tada je Cezar Danon primljen u USAOH (Udruženi savez antifašističke omladine Hrvatske)¹⁶⁴, I Branko Polić se opredijelio za tu organizaciju (ali ne i za KPJ).¹⁶⁵

Branku Poliću je partizanska gimnazija omogućila stjecanje maturalne svjedodžbe koja mu je 1941. godine bila nedostupna, jer je zbog rasnih zakona morao napustiti školu. Zahvaljujući nadoknađenoj izobrazbi izabran je 1945. godine za stipendista Francuske vlade, te je smio s nekolicinom drugih jugoslavenskih studenata iz svih Socijalističkih republika nove Jugoslavije studirati na Sorbonni i provesti u Francuskoj tri godine.¹⁶⁶ U partizanima je Branko Polić (koji se u Kamporu inficirao malarijom, zbog te ne potpuno izliječene bolesti dodijeljen „etapi“, i biva od Ujedinjene socijalističke i antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) angažiran za kulturnu djelatnost, za njezin orkestar.¹⁶⁷ Članovi su se pored redovne nastave bavili raznim sekcijama omladinske organizacije; Sarajlija Binko Musafija, jedan od najboljih učenika škole, bio je odličan recitator i sudjelovao u igrokazima, kakve je Branko Polić organizirao po

¹⁶¹ Mihajlo OGRIZOVIĆ; Školstvo 174-236.

¹⁶² Učenica Stana Rihtman, koja je trebala biti primljena u V.razred gimnazije u Šibeniku, a pokazala je svjedodžbe gimnazije u Bakru, Odjel prosvjete piše NOO - Prosvjetnom odjelu u Šibeniku da se mogu priznati pravovaljanima: HR HDA,ZAVNOH fond 207, Z-2712, br. 7.957.

¹⁶³ HR HDA, ZAVNOH fond 207, mikrofilm, Z-2711, Z.26/39, br.7.8070 izvještaj NOO Gorski kotar od 24.4.1944.godine

¹⁶⁴ c.DANON, isto 32.

¹⁶⁵ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 143.

¹⁶⁶ B. POLIĆ, Pariz u srcu studenta. 253, 254 278, 279, . 298. Studij anglističke i romanističke filologije vodio ga je na radio (RTV Zagreb), gdje su mu njegova glazbena kultura i širina njegove obrazovanosti otvorile karijeru glazbenog komentatora i traženog esejista.

¹⁶⁷ B.POLIĆ, Imao sam sreće. 143.

bolnicama i društvenim domovima.¹⁶⁸ Članovi USAOH su morali raditi na radnim akcijama, kao na uređenju i čišćenju grada, prenošenju i istovaru razne robe itd.¹⁶⁹

U to vrijeme značajnu ulogu u idejno--političkom odgoju imala je i *štampa*. Svaki oblasni i okružni NOO imao je svoje glasilo, imale su ga i antifašističke organizacije žena i omladine, organizacije Narodnooslobodilačkog fronta, Partije, SKOJ-a, vojne jedinice i dr. Da bi pomogao razvoj kulturno-umjetničkog rada na oslobođenom teritoriju, Kulturno-umjetnički odsjek Propagandnog odjela ZAVNOH-a izdao je »Vjesnik«: „tipografski strojar Filip Baruh i slagar Fišer, obojica bivši rapski internirci, bili su mobilizirani kao stručnjaci od ZAVNOH-A i dodijeljeni Okružnom NOO Lika.¹⁷⁰ Alfred Altarac javio se za rad u umjetničkoj sekciji kao pjevač i glumac-amater.¹⁷¹ Olga Engel bila je imenovana u *Komisiju za utvrđivanje štete pričinjene od strane okupatora na kulturno-istorijskim predmetima i prirodnim znamenitostima Jugoslavije i njihova vraćanja u zemlju*.¹⁷² Elvira Kon postala je službenicom *Kulturno-prosvjetnog savjeta za obogaćivanje kulturnog života*, osnovanog u prosincu 1944. od Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a.¹⁷³

Fritz Lunzer i njegova supruga Dana (bivša supruga Artura Polića i majka Branka Polića) radili su u više sekcija, Dana za socijalni radi prosvijet, Fritz za glazbene sekcije. Godine 1944. su oboje dodijeljeni Kazališnoj družini za Dalmaciju, sa sjedištem u Šibeniku.¹⁷⁴: Kazalištu su partizani posvetili posebnu pozornost kao prvorazrednom sredstvu obrazovanja i opismenjavanja uglavnom neškolovanog, nepismenog seoskog stanovništva, te kao prenositelja ideje vojnopolitičkog oslobađanja i slobode kulture i umjestnost. Zato su *kazališne družine* djelovale od prvih dana oslobodilačkog rata.¹⁷⁵

Prema Jaši Romanu su svi liječnici i farmaceuti iz logora na Rabu krenuli u partizane i raspoređeni po jedinicama partizanske vojske, nakon što su se već i liječnici i farmaceuti u

¹⁶⁸ C.DANON; Preživjeli smo. 32.B. POLIĆ; Imao sam sreće. 143.

¹⁶⁹ C.DANON; Preživjeli smo. 33.

¹⁷⁰ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut.8, , br. 2.1405 od 11.2.1944. godine.

¹⁷¹ ibid. fond 207, Z-2712, Z26/40, br.7892, 30.12.1944.

¹⁷² ibid. Z.2712, br. 7893, 27.12.1944.

¹⁷³ HR-HDA, ZAVNOH; fond 207, Z-2712, br. 7895.

¹⁷⁴ B.POLIĆ, Imao sam sreće. 262, 279l.

¹⁷⁵ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut.8, br. 2.1439, Izveštaj Propagandnog odjela ZAVNOH-u tajništvu i predsjedništvu, 17.3.1944. J.ROMANO; Jevreji u logoru na Rabu. 48.

sastavu Židovskog rapskog bataljuna stavili na raspolaganje NOB-u.¹⁷⁶ Nekolicina njih umrli su od tifusa, koji je harao među stanovnicima Like.¹⁷⁷

U Otočcu je 29.11.1943. otvorena Zubna ambulanta za pripadnike NOB-a i za civilno stanovništvo. Dr. Makso Kaiser¹⁷⁸ s obitelji pozvan je, i za njega pripremljen stan, ali zapušten, pa je Gradski odbor zatražio sredstva i odobrenje za sanacijske radove.¹⁷⁹ Psihijatar Dr. Dezider Julius (iz Dugog Sela kraj Zagreba¹⁸⁰), postavljen je 1943. godine za ravnatelja bolnice u Otočcu, a njegova supruga Jelena, koja je završila sedam semestara medicine, preuzela je rukovođenje službe za njegu bolesnika.¹⁸¹

U tom kontekstu valja spomenuti partizanskog liječnika koji nije bio niti Rabski zatočenik, čak ni Židov, ali je postao „partizanskom legendom“: Dr. Franz Kleinhappel - dao se „oteti“ od partizana iz Banja Luke, gdje je živio sa svojom prvom suprugom rođenom Crnogorkom, Olgom, koju je upoznao tijekom studije medicine u svom rodnom gradu Graz. Kao ravnatelj partizanske bolnice Kestenova brda, za lakše ranjenike, zatim i centralne bolnice na Petrovoj gori, upoznao ga je Branko Polić i prijateljevao s njime i poslije rata, jer je „Doktor Franz“ ostao u Zagrebu, optirao za Jugoslaviju i postao šefom Vojne bolnice Zagreb.¹⁸²

S njime je u Centralnoj bolnici, pod primariusom Dr. Milanom Weissom, djelovala još dvojica liječnika, okulist i laringolog, obojica toliko šutljiva da se nikad nije saznalo jesu li uopće Židovi, jesu li Nijemci ili Austrijanci.. Liana Frey, Bečanka, vodila je administraciju bolnice

¹⁷⁶ J. ROMANO, Jevreji u logoru na Rabu. 41, 42.

¹⁷⁷ B.POLIĆ, Imao sam sreće. 259.

¹⁷⁸ Dr. Makso Kajzer (r.1877 u Đakovu), stomalog, interniran u Kraljevici i na Rabu, postao je 1943. šefom zubarskih ambulanti ZAVNOH-a na oslobođenom teritoriju. On je poslan i među jugoslavenske izbjeglice u Monopoliji (Italiji), a kasnije je bio vojni liječnik Pomorske komande Sjeverni Jadran: J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije. 401. Dokumenti ZAVNOH-a, na nav.mj. 597. Dr. Makso Kajzer, liječnik 248.

¹⁷⁹ HR HDA; fond 206, kut. 16, 3326/43 od 29.11.1943.

¹⁸⁰ Dr. Julius i njegova obitelj nisu bili Rabski zatočenici, nego su se 1943. godine uspjeli prebaciti iz Zagreb, uz nemalene poteškoće (jer su za putovanja bile propisane propusnice), na partizansko područje: O poteškoćama izaži iz Zagreb B.POLIĆ, Imao sam sreće. 259. Njegova detaljna biografija nalazi se u Hrvatskom biografskom leksikonu, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8827>. autor: Vladimir Dugacki (2005.).

¹⁸¹ HR HDA, fond 207, kut.3, Br. 2534-1448/43 vom 21.10.1943. . .

¹⁸² O Dr. Franzu Kleinhapplu v.B.POLIĆ, Imao sam sreće, 201, 259 i passim zkhlna.ca/cro/?p=10054 2011.

Kestenove gore, bivša zatočenica Raba, sa svojom kćerkicom Pupi. Emigrantica iz Beča, vrlo brzo je naučila hrvatski skoro pa savršeno, vodila je zbor i sama pjevala.¹⁸³

Još tijekom neprijateljskih ofansiva, 1943. godine, u neposrednoj blizini oslobođenih teritorija u Lici, na Kordunu i na Baniji (IV. neprijateljska ofansiva) Socijalni je odjel osnovao dječje domove za ratnu siročad, nezbrinutu djecu aktivnih, invalidnih, bolesnih i palih boraca (110). Pred kraja rata u Jugoslaviji nalazilo se u svim tada postojećim domovima za nezbrinutu djecu ca. 20.000 „partizanske djece“, „djece naših palih boraca“ i žrtava fašističkog terora. „Toj djeci treba dati punu zaštitu dok se ne osamostale“, napisalo je Ministarstvo socijalne politike Predsjedništvu ZAVNOH-a. Od svih tih stećevina profitirat će i židovska djeca kao djeca aktivnih ili palih boraca, i kao djece, čiji roditelji nisu mogli osigurati djetetu zdrave uvjete u svojim provizornim i prijelaznim domovima. Domovi jesu oskudijevali najnužnijom opremom, nedostaju kreveti i hrane. *Djeca su bez odjeće i rublja, a skoro pa bosa. Nedostaje posteljine. lijekovi, vitamini i tkanine plu šivači pribor, iz kojeg će njegovateljice u domovima djeci same šivati odjeće* - tako informira Ministarstvo socijalne politike ZAVNOH.¹⁸⁴ Odgajateljice u tim domovima, pak, našle su novu egzistenciju: većina njih su nosile srpska prezimena, neke i židovska, bile su, dakle, i same pobjegle progonu, ratne udovice, ostale bez članova obitelji - pa su im traume i potrebe te djece bile poznate. One bi svoj posao radile „Zdušno i s puno ljubavi“, kako se sjećao Branko Polić¹⁸⁵: angažirale su se za primjerenu hranu, jer su djeca bila neishranjena i bolesna; u nekim je domovima harao tifus. Seljaci su domove opskrbljivali onim što su mogli požnjati sa polja - kukuruzom, grahom i krumpirom, namirnicama posve neprimjerenim potrebama uglavnom male djece od 1-6 godine, i dojenčadi, koja su u najvećem broju bila zbrinuta u tim domovima.¹⁸⁶

¹⁸³ B.POLIĆ: Imao sam sreće. 211, 222, 239, 298, 299.

¹⁸⁴ HR HDA, fond 207, kut.131, br. 13.412-24485/45 od 15.4.1945.

¹⁸⁵ B.POLIĆ, Imao sam sreću. 247.

¹⁸⁶ HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut.5, br.2956-519/44, Socijalni odjel ZAVNOH_Glavnom štabu NOV i POH za - naredba za nabavu hrane, 12.2.i 16.2.1944.

II.5. Rabski zbijegovi - briga partizanskog pokreta za aktiviste i za žrtve rata

Godine 1943. i 1944. ZAVNOH je jasno diktirao da je „*zadatak brinuti o obiteljima, naročito o djeci aktivnih ili palih partizana, baš kao i o članovima obitelji i pojedincima - žrtvama fašističkog terora*“: No nisu posebno isticali „židovske žrtve“: Djece registrirane kao židovske djece, u tim je domovima bilo malo: Prema Socijalnom izvještaju za srpanj 1945. od ukupno 711 djece tek je dvojica dječaka Židovi, a u ispostavi „Mali dom“ jedan je dječak bio registriran kao Židov. Većina je bila srpske djece (662) i 31 Hrvat¹⁸⁷ Nije međutim isključeno da se i među Hrvatima ili Srbima „krio“ još po koji Židov: Onako, kako što su neki sudionici NOB unatoč svojim židovskim prezimenima nadjelnuili sebi nacionalni identitet okoline - uglavnom Hrvatske (iako su vodeće ličnosti u partizanskom pokretu u Hrvatskoj bili Srbi) - tako su i njihova djeca odrasla s nacionalnom pripadnošću roditelja, ili udomitelja.

Svijest o židovstvu i židovskom podrijetlu teško da su mogli razvijati u državnim domovima: Djeca primljena u obitelji hranitelja, mahom su dodijeljena nežidovskim obiteljima, ili samostanima (nema istraživanja o tome, kako su židovska djeca tretirana u katoličkim samostanima:¹⁸⁸ Ivo Goldstein naveo je, među židovskom djecom sakrivenom u samostanu karmelićanki „Sv. Terezija“ na zagrebačkom Vrhovcu¹⁸⁹ Elzu Gerl. Poslije rata su židovska djeca dodijeljena i nežidovskim obiteljima, naprosto zato što ih je bilo neuporedivo više nežidovi, koji su mogli prihvatiti siročad: Dr. Bačić, Jurjevska ulica 27 - „...*prihvatio je djevojku, rođenu 12.7.1926, učenicu izraelskih roditelja, koji su za vrijeme okupacije stradali*“.¹⁹⁰ Organima vlasti zacijelo je bilo važno smjestiti djecu u obitelji, i zatim odgojiti siročice, bez znanja i identiteta, u dobra komunista. Pionirski i omladinski rad s djecom uživao je veliku pozornost i podršku vlasti.

¹⁸⁷ HR HDA, fond 292, kut.11, br.8771, od 17.8.1945. Mjesečni izvještaj Dječje kolonije Split za VII/1945.

¹⁸⁸ Maloljetni Engelsrath Đuro, završio je IV.razred, bio je štitelac Samostana karmelićanki i Doma sv. Josipa. Poglavarica Sr. M.Perpetua i Sr. Mihovila javile su Ministarstvu soc.politike da je predan svojoj teti: HR HDA, fond 292, kutija 7, br 6032 od 6.7.1945. Mali Đuro Engelsrath ostao je 1941. na skrbi kod svoje bake, kad su mu roditelji deportirani iz „Danice“ vjerojatno u logore na Velebitu: HR HDA, RUR ŽO, fasc.10, br.1862.; maloljetni Teodor AST (r.30.11.1940. u Sarajevu), „izraelske vjere“, sin Hermana i Laure, rođene SAMOKOVLJIJA; boravio je do kraja srpnja 1945. u „Dječjoj koloniji“ u Splitu; prebačen je u Zagreb i upućen u Dom, Paunovac 7 (vođen od Časnih sestara milosrdnica): HR HDA, fond 292, kut.10, br. 7576 od 30.7.1945.

¹⁸⁹ Ivo GOLDSTEIN.

¹⁹⁰ HR HDA, fond 292 (MSP), kut.10, br. 8145, 9.8.1945.

III. Ponovno u bijeg

III.1. Bijeg prema Baniji i Slavoniji

Nijemci su od listopada 1943. godine pripremali ofansivu iz Rijeke prema Gorskom kotaru i Lici, ne bi li uspostavili vezu između Grupe armije C (u Zapadnoj Hrvatskoj) s Grupom armije F i osloboditi glavne prometnice kroz Liku prema Senju i cestu Rijeka-Trst.¹⁹¹ Okružni NOO za Liku je još u listopadu 1943. izdao upute svim mjesnim narodnooslobodilačkim odborima za evakuaciju stanovništva: Odbornici moraju po mogućnosti ostati uz zbjegove i pobrinuti se da ljudi ne bježe glavom bez obzira, bez panike: Samo kompromitiranim članovima NOO-a ZAVNOH je priznao pravo na bijeg - a službenici ZAVNOH-a morali su ostati na svojim mjestima - ne samo da ne bi širili paniku, nego da služe kao uzor hrabrosti i požrtvornosti.¹⁹²

Ofensiva započeta u siječnju 1944., do svojeg uspješnog kraja - do uspostave njemačke kontrole nad prometnicom Ogulin-Brinje-Senj-Novi Vinodolski-Rijeka krajem veljače 1944.- ugrozila je područje od Ogulina i predjele Like u zaleđu Senja, istočne obronice Kapele¹⁹³ Glavni štab NOV i POH evakuirao je još od kraja 1943.godine Ličane prema Baniji, čak su suradnici Centralne partizanske bolnice morali evakuirati neke odjele, kad su neprijateljske čete ugrožavale okolicu Slunja.¹⁹⁴ S njima su i rabski Židovi nastanjeni u ličkim selima na svoju ruku krenuli u bijeg - iako je Odbor za lički zbijeg zabranio pojedinačno kretanja. Za organizaciju Židovskog zbijega ZAVNOH je odredio po jednog predstavnika mjesnih narodnih odbora, gdje su Židovi stanovali, plus predstavnike ZAVNOHA. Evakuacijom rukovodili su Okružni i mjesni narodni odbori¹⁹⁵. Snažniji i zdraviji nisu čekali, nego se probijali - od sela do sela, u čičoj zimi, po vijavicama i snježnim napusima, prema sjeveristoku, preko žgarišta sela uz Plitvička jezera, u pravcu Banije¹⁹⁶: U malobrojnim zaseocima, gdje je stanovništvo ostalo, zbijegovi su primljeni negostoljubivo, javili su predstavnici Židovskog zbijega.¹⁹⁷ To ne

¹⁹¹ A.GIRON; Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu. 236-239, 246.

¹⁹² HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut.3, br. 2541/1491

¹⁹³ B. POLIĆ; Imao sam sreće. 156.

¹⁹⁴ B.POLIĆ; ibid. 266.

¹⁹⁵ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut. 7, br. 2.1188-1229/44 Izvještaj Komisije za prijenos kuhinja i uređenje kuhinja za izbjeglice iz evakuirani živalj: u Slunju, Rakovici i Topuskom. Komisija moli za namirnice. 21.10.1944. kut.8, br. 2.1384/44 od 26.1.1944.

¹⁹⁶ O evakuaciji Ličana A.GIRON, Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu. 241.

¹⁹⁷ HR HDA, ZAVNOH; kut.8, br. 21424/44 od 29.2.1944 ibr.21438/44vom 20.3.1944.

potvrđuje Danonov izvještaj: „ *Mi smo morali bježati ka Kordunu. Po dubokom snijegu, planinskim putem, nakon dugotrajnog pješaćenja skoro bez hrane, ne znajući gdje je neprijatelj, (...) nailazili su na partizane koji su s njima dijelili zalihe hrane. U mjestu Vorkapiću, u podnožju Petrove Gore. (...) Jedan starac koga su zvali Čiča (...) nam je ustupio svoju kuću, koja se sastojala od samo jedne veće sobe, a on je odlučio spavati u sjeniku. (...)*“¹⁹⁸ Mukotrpnog bijega kroz vijavice i snježne napuhe ličke zime sjeća se i Magda Bošković (Stulli)¹⁹⁹ kao i Branko Polić.²⁰⁰ Glad je mučio sve zbjegove - sve dok nisu nailazili na seljaned ili partizane koji su bili spremni dijeliti svoje oskudne zalihe sa strancima - ili dok se nisu dosjetili kako si pomoći: Izidor Danon i njegova supruga *Klara nabavili su kozu, tako da su imali mlijeka za svoje troje djece. Klara je bila krojačica i šila je seljacima. (...) Tetka Sida je bila poznata kao posebno dobra kuharica, pa su je iz komande intendanture korpusa angažovali da kuha savezničkim oficirima* (koji su s pomoćju za partizane sljetjeli na improviziranu zrakoplovnu luku na visoravni Čemernica.²⁰¹ Tetka je Cezara-Zadiku imenovala *za kurira za nabavku namirnica*, pa su njegovi na taj način dolazili do hrane.“

Nova evakuacija donijela je Židovima ponovno gubitak svojih stvari (jer su zbjegovi, u nevolji, krali što im je bilo pri ruci). Nekolicina je ostala bez ičega, pa je bila primorana putem svojih predstavnika zamoliti Socijalni odjel za novac da kupe odjeće, pokrivača i posteljine: Socijalni odjel odvojio je od svojeg proračuna 200.000 kuna za najpotrebitije i 908.000 kuna za odjeću (novac koji je bio rezerviran za kupnju namirnica).²⁰²

Djeca iz Dječjih domova u Lici su najprije odvedena i smješšana u internat za gimnazijalce u Glini, a s njima i učitelji iz ugroženog područja.²⁰³ Pored javnih kuhinja za zbjegove²⁰⁴ Socijalni odjel je kao prioritet istaknu osnivanje dodatnih dječjih domova i izgradnju nastambi („bajti“) za zbjegove na Baniji.²⁰⁵ Tehničari među Rabskim izbjeglicama uključeni su u planiranje i

¹⁹⁸ C.DANON, Preživjeli smo II. svjetski rat. 25.

¹⁹⁹ M.BOŠKOVIĆ, Krpice. 22.

²⁰⁰ B.POLIĆ, Imao sam sreće.170

²⁰¹ B.POLIĆ, Imao sam sreće.198.

²⁰² HR HDA, ZAVNOH; kut.8, br. 2.1471 28.4.1944

²⁰³ Lea Hofman, učiteljica u Donjem Skradu, premještena je u kotar Vrginmost: ZAVNO, kut. 7, br. 2.1188-1229/44.

²⁰⁴ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut. 7, br. 2.1188-1229/44 Izvještaj Komisije za prijenos kuhinja i uređenje kuhinja za izbjeglice iz evakuirani živalj: u Slunju, Rakovici i Topuskom. Komisija moli za namirnice. 21.10.1944.

²⁰⁵ HR HDA, fond 207, kut. 7, br. 2.1232-1361/44, Radni izvještaj Socijalnog odjela za razdoblje od 5.10.-5.11.1944., datiran 4.11.1944.i br. 2.1231-1360/44 od 4.11.1944.

izgradnju bajti i zemunica, u koje su se ljudi sklonili, i u koje su - po šumama i zabitim predjelima svojeg kraja - pohranili rezerve živežnih namirnica, zaštićujući ih od pljački od strane neprijateljskih četa.²⁰⁶

Dva člana Komisije za evakuiranje i skrb za Židove dobili su zadatak pratiti zbjeg i pobrinuti se za smještaje i za odgovarajuću kuhinju za 150 ljudi.²⁰⁷ Još krajem veljače 1944, krenuo je prvi organizirani židovski zbjeg iz Like i Gorskog kotara, otprilike 150 izbjeglica. Smještaji su se našli u Glini i u okolici.²⁰⁸ Međunarodna židovska udruga poslali im preko Savezničkog stožera 198 dugačkih šinjela, 930 pari cipela, 470 čebadi, 1015 pari čarapa i čest kutija sanitetskog materijala (od kojih su četiri kartona kod slijetanja britanskog vojnog aviona pale u obližnju riječicu. Židovski su odbornici sačinjavali „Komisiju Jevreja izbjeglica za razdiobu engleske robe“, no kad se njezin rad pokazao „kaotičnim“, raspuštena je od ZAVNOH-a. 50 šinjela stavili na raspolaganje ZAVNOHu, a ostale odjevne predmete dijelili pod židovskim izbjeglicama - bez kriterija i kontrole, tako da je donacija bila razgrabljena, a da nisu svi potrebiti uspjeli doći do nje. Rezultat: Vojni odjel apelirao je na Židove da vrate svoj „plijen“, kako bi se donacija rasporedila namjenski, prijetio je da „*niti jedan civil neće moći hodati po gradu u vojničkoj uniformi!*“²⁰⁹ - no, većina njih koji su se domogli nekih predmeta, ignorirala je poziv, te je višak zamjenila za živežne namirnice.²¹⁰ I sefardski pisac Šani Altarac²¹¹ djelovao je među ostalim Rabskim Židovima u Glini: „*Iako savrlo slabim vidom, svojim pisanjem je unosio svjetla, vedrine, raspoloženja i optimizma među nas bivše logoraše. Sva njegova pisanja prožeta su vedrim humorom koji se rado čitao. Posebno mi je ostala u prijatnom sjećanju tada napisana duhovita 'Partizanska Hagada'*“, serija „*fotomontaža*“ *kojim je ilustrirao bijeg svojih sunarodnjaka i traženje utočišta.*²¹²

²⁰⁶ ibid. Izvještaj o gradnji bajti.

²⁰⁷ HR HDA, ZAVNOH; kut. 17, br. 2.1124-991 vom 9.11.1944.

²⁰⁸ HR HDA, ZAVNOH; kut.8, br.2.1415/44 vom 16.2.1944.

²⁰⁹ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, Z-2711, Z26/39, br.7.876, 10.11.1944.

²¹⁰ ibid. kut. 17, br. 2.1124-991 vom 9.11.1944.

²¹¹ Salom „Šani Altarac“, prolazio je kroz više logora, među ostalom i Rabskog. Uvijek je nosio svojeg sinčića Moše na ramenima, i na duge staze. Za rano je izgubio vid. Poslije rata djelovao je kao profesor glazbe, svirao violinu i „bio je majstor“ za spjevanje humorističkih rimova, stihova i skečeva, koje je objavljivao u časopisu „Vrabas“. Bio je oženjen s Florom Montiljo. www.centropa.org

²¹² C.DANON; ib.34 „Partizanska Hagada je slijed drevnih krajolik bosansko.-sefardskih gradova i mjesta uz stradanje Sefarda. PAPO Eliezer, Partizanska Hagada. Tekst Agade je u komentarima :

<https://www.youtube.com/watch?v=loy5eIjFEog> .

I s novčanom donacijama što ih je Komisija za skrb Židova dobila zahvaljujući intervenciji Sir Randolpha Winstona (predao ju je Dr. Hinko Gottlieb iz Barija) - 545 dolara - komisija nije racionalno postupila: Promijenila je 496 dolara u Kune (1,600.000 Kuna) i podijelila ih među izbjeglicama, Židovima zaposlenicima u raznim ustanovama, i Židovima pripadnicima NOV, svakom po 1000 kuna (preniskim iznosima da bi nekom stvarno pomogao). Ostatak dolara, odnosno kunsku protuvrijednost od 110.660 kuna rezervirala je za poboljšanje ishrane. Socijalni odjel ZAVNOH-a oštro je osudio ovaj ključ podjele, te je za sve daljnje donacije propisao sastavljanje popisa stvarno potrebitih pod nadzorom odjela.²¹³

²¹³ HR HDA, ZAVNOH; kut.11, br. 1155/1944 vom 10.10.1944

III.2. Evakuacija na otoke i u Italiju

Ni Banija nije ostala pošteđena neprijateljskih napada: Kasnog proljeća 1944. godine neprijateljska ofensiva približila se Vorkapiću, Čemernici i Petrovoj Gori. Mještani i pojedini partizani, pobjegli su k Petrovoj Gori. Američki avioni su s Čemernici neprijatelje „*kosili kao snoplje*“. U naletima njemačkih „Štuke“ nad partizanskim područjima stradali su bivši Rabski logoraši²¹⁴: „(...) *nestali su zauvijek očev brat Mošo, ugledan mostarski trgovac David Koen i mnogi drugi.(...)*. *Partizanske vlasti su nas uputile na dosta udaljeno selo, gdje je veliki broj muškaraca otišao u partizanske jedinice, pa je nedostajala radna snaga za čuvanje stoke i druge poljoprivredne poslove.Mi smo prihvatili da tamo odemo.(...)*. Nakon izvjesnog vremena neuspješnih poljoprivrednih radova krenuli su *prema Glini*, gradu prepunom izbjeglica. Smještaj su pronašli u prostoriji, u kojoj je boravio danski „prebjeg“ iz Wehrmachta u partizane Johans. Radio je u glinskoj elektrani, a sudjelovao svojim vlastitim rukama osposobljenim talijanskim tenkom u borbenim akcijama na Glinu.“Zahvaljni građani su ga nagradili i slavili kao junaka.: *Johans jedobio novu, lijepu uniformu i razne prvoklasne hrane. Sve je to podijelio s nama. Svi smo se dobro najeli, čak je ostalo jela i za naredni dan. Ubrzo je prodao il izamjenio novu uniformu i opet je donio lijepu hrane, koju smo zajednički pojeli.(...)*“²¹⁵

²¹⁴ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 232.

²¹⁵ C.DANON, Preživjeli smo...29, 30.

III.3. Evakuacija preko Visa i Korčule u Italiju

Zbog „prelijevanja“ ofensiva na Baniju i zbijegova koji se nakon napada na Glinu nisu više mogli kontrolirati i smjestiti, ZAVNOH je, u dogovoru s GŠ-om, zamolio preko Jugoslavenske vojne misije u Bariju stožer britanske savezničke vlasti u Italiji da dozvole evakuaciju stanovništva iz Like, Korduna i Baniju, na otoke Vis ili Korčulu, i od tamo u Italiju. I Odbor za skrb za Jevreje zbjeglice (s članovima Maks Bihler, Aleksandar Piliš, Viktor Kohn, Jakica Baruch, Nikola Einzig, David Altarac, Joško Vizler, Andor Neuman i ing Ervin Hönigsfeld) odlučio zatražiti evakuaciju Židova u Bari.²¹⁶

Židovski izbjeglice u Topuskome (uglavnom iz Bosne i Hercegovine, te iz Srbije, ali i strani) obraćali se se Majoru Randolphu Churchillu (sin premijera Winstona Churchilla), koji je od jeseni 1943. godine boravio u Topuskom kao osobni premijerov delegat, da ispita potrebu zaokreta britanske politike prema Četnicima, Jugoslavenskoj vladi u egzilu i prema Partizanskom pokretu²¹⁷. Uz to je britansku vladu izvještavao o zločinima okupatorskih vlasti, na osnovu dokumentacije sastavljene od (kasnijeg člana Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), zagrebačkog pravnika Dr. Leona Singera u prijevodu na engleski jezik.²¹⁸ U njegovu štožeru radio je britanski književnik Evelyn Waugh kao ratni izvjestitelj²¹⁹. Njima dvojici su se utekli židovski izbjeglice iz Topuske: Austrijski bi se Židovi

²¹⁶ Jugoslavenska Vojna misija u Bariju osnovana je na Božić 1943., osnovana je radi recipročnosti (na kojoj je inzistirao Tito), budući da su Britanci imali Vojnu misiju kod Glavnog štaba NOV: Vladimir VELEBIT, Moj život. Zagreb 2016, 375; Upis Evelyn Waugh u njegovu Dnevniku. str. 569 od 24.6.1944.

²¹⁷ Major Randolph Churchill pratio je politiku i vojne aktivnosti partizana, zbog planiranog „zaokreta“ Londonske politike u pravcu podrške Titovim partizanima. Britanija je tada još priznavao Vladu u egzilu Kraljevine Jugoslavije i podržavala Četnički pokret : Do uspostave suradnje između Vrhovni Štab NOV i Velike Britanije došlo je tijekom IV. neprijateljske ofensive, kad su Četnici najtješnije surađivali s Nijemcima i Talijanima. Jedan od prvih vidova pomoći Britanaca Titovim partizanima bila je evakuacija Titova štaba iz Drvara (kad su Nijemci izvršili bezuspješan dezant na Drvar) na otok Vis: Leo MATEŠ, Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije. Beograd 1981., 19; Elisabeth. BARKER, British Policy in South East Europe in the Second World War . London 1976., 40-54.- BIBER Dušan, The Yugoslav Partisans and the British in 1944. In Sir Llewellyn WOODWARD; British Foreign Policy in the Second World War. Volume 3, London 1971. str. 111-129. Letovi s materijalnom pomoći: od 11.1.1944-5. svibnja 1945: više od 20 to živežnih namirnica ;više Od 350.000 vojničkih uniformi; više od 160.000 toplih kaputa; ca. 418.000 pari vojničkih čizmi; 111.000 pokrivača; 286.000 to lijekova isanitetskog materijala; 116 protuavionskih pušaka i drugog oružja sa strijeljivom. ibid. 113.- također i Josip SMODLAKA; Partizanski dnevnik. Zagreb 1972, .24-38. Također Fitzroy MAC LEAN, Rat na Balkanu. Zagreb 1964.143.

²¹⁸ Dio knjige je preveo sam Evelyn Waugh, a ostatak su uradili suradnici Odjela za informiranje Predsjedništva ZAVNOHa: HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut. 7, br.2.1225-1346/44, 2.11.1944

²¹⁹ Arthur St. John Evelyn Waugh(1903-1966.) je o svom boravku u Partizanskom stožeru pisao u svom dnevniku: The Diary of Evelyn Waugh. Ed. Michael DAVIE: Harmondsworth 1982, 569. Upis od 24.6.1944. Kako

svako jutro okupljali pod prozorom Churchillova smještaja, moleći i preklinjajući ga da pošalje britansku mornaricu na Jadran, da Britanci konačno zaposjednu dalmatinsku obalu, da se iskrcaju u tamošnjima lukama i izbave Židove prije no što Nijemci okupiraju Dalmaciju nakon odlaska Talijana.²²⁰

Iskrcavanje Britanaca u jugoslavenskim lukama da bi evakuirali ugrožene Židova, bilo je nešto poput „fiksne ideje“, san i želja Židova, otkad je u NDH počeo progon Židova. Imre Rochlitz svjedoči za špekulacije među stranim Židovima, koji su, kao njegova majka i njegov očuh, bili upućeni na prisilni boravak u razna provincijska sela.²²¹ Raspravljali su o tome i zatočenici u Kraljevici: Teorija nije bila tek puka želja i bezrazložna nada - njemačka strategija za Dalmaciju računala je s takvim anglosaksonskim planovima. Saveznici su jugoslavenske jadranske luke također uključile u svoju strategiju - ali tek kao rezervnu varijantu, a Titovi partizani su pomno pazili i nastojali realizaciju tog plana svakako osujetiti.²²²

U logoru u Kraljevici su „špekulanti“ već shvatili da niti Britancima niti Amerikancima spašavanje Židova nikada nije bio niti će u skorijoj budućnosti biti prioritet. Rochlitz je među prvima shvatio da do iskrcaja Saveznika u Dalmaciji i do evakuacije Židova u Italiju uz njihovu pomoći neće biti ništa.²²³ Ipak - generalna dozvola za evakuaciju je izdana: Godine 1943. kad se Churchill usuglasio sa Glavnim štabom NOV o tome da „*Britanci nemaju ništa protiv da se transportnim avionima kojima će Britansko zrakoplovstvo partizanima dopremiti pomoć, evakuiraju u Bari jugoslavenske izbjeglice*“ - uključuje „*i neke Židove*“.²²⁴ Tijek evakuacije će pokazati da su britanski oficiri za vezu, piloti i kapetani formulaciju „neki Židovi“ shvaćaju

Waugh zabilježi, Britanci su svojem premijeru toliko entuzijastički pisali o Titovoj protuhitlerskoj borbi, da je spontano poslan zrakoplov za opskrbu partizana: ibid. 569.

²²⁰ DAVIE Michael (ed.), *The Diaries of Evelyn Waugh*. Edited by Michael Davie. Harmondsworth 1982. 569 i 586.

²²¹ I. ROCHLITZ; *Accident of Fate*. 52-54. B.POLIĆ, *Imao sam sreću*. 188.

²²² Titu je bilo stalo do toga da njemau i partizanima jedinima pripada zasluga za oslobađanje Jugoslavije *Ratna kronika Splita*. 28.9.1943. [1944. siječanj - listopad - Ratna kronika Splita 1941-1945 - www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945](http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945) – Nikica BARIĆ, „*Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943. - studeni 1944.)*“, *U: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, Vol.31 No.1 Travanj 1999*, 55-69; ovdje 55 i Zeev MILO; *Im Satellitenstaat Kroatien*. 222.

²²³ I. ROCHLITZ; *Accident of Fate*. 96.,101,102. Jonathan STEINBERG, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943*. London-New York 1990, 82. Imre Rochlitz je konzultirao Jonathana Steinberga, kad je, 40-50 godina kasnije zapisao svoja sjećanja (i objavio 2011. godine u Wisconsinu), pa mu je Steinberg potvrdio da su se u Kraljevici vodile takve rasprave.

²²⁴ HR HDA; ZAVNOH, fond 206, kutija 6, br. 2.1010 (629/44) od 15.srpnja 1944.

maksimalno represivno, tako da iz oslobođenog teritorija ukupno evakuirano u Italiju ukupno tek nekoliko desetaka Židova. O uzaludnom spremanju na put, čekanju avione na Čemernici i vraćanju zbjegovca u Topusko, jer zrakoplovi nisu stigli - ili zbog tehničke neispravnosti, ili zbog pomanjkanja slobodnih aviona - pisao je i Evelyn Waugh.²²⁵

Premda Britaniji evakuaciji Židova nisu pridodali važnost, britanska delegacija u Glavnome stožeru NOV-a im je ipak pomagala - ali na drugi način: Djelovala je kao služba za traganje za nestalim osobama. Ponijela je sa sobom popis članova obitelji židovskih emigranata u Velikoj Britaniji, za koje se pretpostavljali da bi mogli biti u bivšoj Jugoslaviji. Doista, u Topusko su među austrijskim emigrantima pronašli austrijsku obitelj Zeilinger - ing.strojarstva Gerharda Zeilingera (rođ.1912 u Beču)²²⁶, supruge Selme²²⁷ i sina Georga²²⁸: Evelyn Waugh pronašao je Gerharda Zeilinger kao zaposlenika Elektrane Topusko.²²⁹ Međutim, izlaznu vizu je Ing. Zeilinger za sebe i svoju obitelj uspio dobiti tek nakon upornih intervencija britanskih generalnih konzula u Zagrebu 1946., zahvaljujući naporima tadašnjeg Generalnog konzula u Zagrebu, Sir Cyrila Wakefield-Harreya, također i obitelj njemačkog podrijetla Rosenthal, za bečkog dječaka-siročeta Kurta Reckendorfera, čiji su roditelji ubijenu u jednom od nacističkih logora, a kojega su tražili njegovi britanski rođaci.²³⁰

Britanska delegacija u jugoslavenskom Vrhovnom štabu u Topuskom ishodila je od međunarodnih židovskih organizacija pomoć Židovskim izbjeglicama zimskom odjećom i obućom, pokrivačima i rubljem. Međutim, kad je pošiljka stigla u Split, ona se nije mogla dostaviti zbjegovcima u unutrašnjosti, zbog njemačke kontrole glavnih poveznica i morskih puteva. Zato je roba u Splitu podijeljena ondašnjim izbjeglicama - višak su Splitski dužnosnici ostatka Židovske općine u Splitu nakon oslobođenja Beograda (u listopadu 1944. godine) poslali u Beograd, čim se ondje reaktivirala Jevrejska opština.²³¹

²²⁵ Diary: „Monday, 23 October 1944: On Friday, we took fifty-six Jews out in intense cold and sent them back to their stras after two hour's wait (...) defect...“ str. 584.

²²⁶ HR HDZ, Banovina Hrvatska, Odjel Državne zaštite (BH-ODZ, fond br. 158), kut. 11, popis uhapšenih ilegalnih židovskih imigranata br. 59999 od 16.12.1939.

²²⁷ Svi su do 1941. bili na prisilnom boravku u Samoboru (kraj Zagreba): isto, br. 58679/1939.

²²⁸ HR - HDZ, isto, ODZ, kut 11, br. 58679/1939

²²⁹ Diary- upis 17.7.1944. str. 574

²³⁰ SPEHNJAK Katarina, Konzularna predstavništva Velike Britanije u Hrvatskoj 1945-1948. www.hrcak.srce.hr/file/11576 - 2006.

²³¹ Diary, upis Topusko 30.4.1945.

Dok su njemačke snage brzo zaokupirale Zadar, Šibenik i Dubrovnik²³².i počele provoditi „Konačno rješenje“ - unatoč zračnim napadima Saveznika na dalmatinske,²³³ - u Splitu 28. rujna²³⁴, dne. 4. listopada 1943. godine u Dubrovniku.²³⁵ Židovi su tražili spas na otocima: Pomorski komandant Dalmacije primio je obavijesti pomorskih izviđača da se od 26. listopada iz Stobreča odvija redovan pomorski promet za Brač, ali da se vrši i tajno prebacivanje partizana i Židova na Brač, Mljet i Šoltu.²³⁶ zatim na zapadne predjele Korčule , na kraju na Vis:

²³² M.BRATANIĆ; Hrvatski zbjegov u Egipt 1943. – 1946. *Časopis za suvremenu špovijest br.1/2016*, str. 162-201.ovdje 1963.

²³³ HR HDA, Arhiv Helm, kut. 36, izvještaj Franza Abromeita od 25.10.1943., list 330 dosjea; o zračnim napadima Saveznika v. Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Angloameričko bombardiranje Hrvatske*, Zagreb 2009.

²³⁴ Njemačka Vojna komanda Splita 28.9.1943. oglasom je naredila Židovima da se moraju isti dan do 12 sati prijaviti u njihovim prostorijama – uz prijetnje da se svatko tko se ne prijavi, biti obješen. Isto će se postupati prema onim građanima koji Židove budu skrivali ili im pomagali u tome. Stariji muškarci, među njima predsjednik Židovske općie Vid Morpurgo, i njegovi suradnici sa svojim obiteljima, zatvoreni su u prizemlju Banske palače, židovske obitelji, žene i djeca pak u prostorijama kraj Lučkog poglavarstva na splitskoj Rivi. Židovske obitelji prebačene su 15. listopada 1943. godine u Mostar i dalje - vjerojatno put Poljske: Židovi zatvoreni u kazamatima vojarne na Gripama morali su obavljati fizičke radove poput prenašanja sanduka, materijala, čišćenja ruševina. Dne. 29.listopada 1943. godine redarstvo je moralo 100 zatvorenih splitskih Židova odvesti u Jasenovac, odatle su trebali biti deportirani u Auschwitz. Židovska općina Split prijavila je 1945. godine Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača gubitak od 305 članova, od kojih je 116 osoba ubijeno u koncentracijskim logorima, 92 osobe mogle su emigrirati, a 14 njih umrlo je prirodnom smrću. Ratna kronika Splita. 28.9.1943. [1944. siječanj - listopad - Ratna kronika Splita 1941-1945](#). HR HDA, ZKRK-GUZ, mikrofilm Z-2944, GUZ 2235/27-45, list 3644. GUZ 2235/27-45. Za Okrug Split listovi 3643-3689 s popisima osoba odvedenih od SS-a i netragom nestalih žrtava – mahom sefardski Židovi iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije; nema imena stranih Židova.- Židovi koje su pripadnici „SS-divizije Prinz-Eugen“ uhitili po dalmatinskim gradovima, ukrncani su u Splitu na parobrod „Rab“ i odvedeni u Metković, te odande vojnim kamionima transportirani u Zemun. Iz Zemuna su trebali biti deportirani u Auschwitz, no vjerojatno su ubijeni u Zemunu. Ondje je, naime, otkriven masovni grob s otprilike 6.500 leševa. Žute vrpce oko laktova upućivale su da se radilo o Židovima. Identificiranje nije bilo moguće HR HDA, ZKRK-GUZ, mikrofilm Z-2942, GUZ 2235/22-45, list 389.- Arhiv Helm, kut. 36, izvještaj „Abwehrstelle Hrvatska“ i dosje, listovi 327-331. U još jednoj raciji po Splitu i okolici 1. ožujka 1944. godine uhićeni su vojnim kamionima prebačeni u Jasenovac, gdje su – prema saznanju Helmova ureda – odmah bili ubijeni. Od lipnja 1944. godine stizali su novi transporti sa Židovkama s djecom i starijim osobama iz Splita u Jasenovac. Prema pričanju komunistkinje Ksenije Zelić, koja je također dospjela u jedan od tih transporta, logorski su liječnici htjeli zadržati što veći broj radno sposobnih osoba u Jasenovcu, ali ne djece. Majke se, pak, nisu htjele odvojiti od djece, tako da su - prema sjećanju Ksenije Zelić - iz Jasenovca krenula tri transporta, no da su nedugo nakon što su kamioni napustili logorski areal, zatočenici čuli pucnje iz pravca kamo su krenuli vlakovi, i da je sutradan stigao kamion s odjećom. To je bio znak ostalima u logoru da su zatočenice u kamionima ubijene nedaleko od Jasenovca HR HDA, ZKRK-GUZ, mikrofilm Z-2942, GUZ 2235/7-45: Svjedočenje Ksenije Zelić i izvještaj članova liječničke komisije za ekshumacije u Jasenovcu (dr. Zdravka Popovića, dr. Milana Majera, dr. Ante Pecikozića, Ivana Broza, majora dr. Ante Premera); isto mikrofilm Z-2988, ZM 22/55, kut. 69, GUZ 4664/45, t.32, optužnica Okružnog Komiteta ZKRK Otočac protiv Vjekoslava Maksa Luburića, zapovjednika logora Jasenovac od 1941.-do kraja 1942. godine i 1944./1945.

²³⁵Zapovjednik jedinice iz „SS-divizije Prinz Eugen“, Eugen Sandgruber, naredio je uhićenje i strijeljanje talijanskog zapovjednika divizije „Marche“, Giuseppea Amica, zbog evakuacije Židova iz Dubrovnika Menahem SHELAH, Soldati italiani brava gente. http://archivistorico.corriere.it/1993/agosto/02/soldati_italiani_brava_gente_co_0_9308028 .

²³⁶ Ratna kronika Splita 2.11.1943.

Zbijegovima su se pridružili Židovi koji 1943. nisu bili internirani na Rabu, i nekolicine bivših Rabskih Židova.²³⁷

Kad Korčula i Vis nisu više mogli prihvatiti mnoštvo zbjegova, Britanci su dopustili evakuaciju u južnu Italiju.²³⁸ Prevažali su ih brodovi prve partizanske flotile II POS-a koji su evakuirali i ranjenike²³⁹, za liječenje u savezničkim bolnicama u Italiji, na Malti ili Africi..²⁴⁰ Evakuiranje dalmatinskog i otočnog stanovništva s Visa i Hvara (kamo su se sklonili Dalmatinci prije zauzimanja Dalmacije od strane Njemaca²⁴¹) u Italiju krenulo je 30.12.1943.²⁴² Organizaciju je preuzeo britanski Stožerni brigadir Fitzroy MacLean, šef britanske vojne misije pri Glavnom štabu, koji će od rujna 1943. intenzivno raditi na koordinaciji između Saveznika i NOVJ-a i Glavnog Štaba, koji je pobjegao iz Otočca na Vis.

Prvi transport iz unutrašnjosti Jugoslavije obuhvatit će starije osobe, žene i djecu iz unutrašnjosti²⁴³). Britanci su dopuštali evakuiranje samo ličkog stanovništva, ali ne i Židove - s rijetkim izuzecima: austrijski književnik Alexander Sacher Masoch²⁴⁴ (sin pokrštena mađarske Židovke) s otoka Korčula, dobio je šansu uteći zajedno sa svojom tadašnjom suprugom Milenom/Milicom Leitner, kćeri osječkog odvjetnika Dr. Milana Leitnera²⁴⁵. Međutim, Sacher-Masoch. Već 1943. mogao se spasiti s Korčule, ali se predomislio prije polaska i pristupio I. (partizanskoj) Dalmatinskoj brigadi.²⁴⁶ S posljednjim transportom iz

²³⁷ M. BRATANIĆ; Hrvatski zbjegovi. Na nav.mj. 164.

²³⁸ V. VELEBIT, Moj život. 384.

²³⁹ F. MAC LEAN, Rat na Balkanu. 147.- Elisabeth BARKER, British Polica. 54.

²⁴⁰ Orfeo TIĆAĆ; Odiseja s ranjenicima na moru. <http://hrcak.srce.hr/128314> [Senjer Jahrbuch : Beiträge zur Geographie, Ethnologie, Ökonomik, Geschichte und Kultur = The anthology of Senj : contributions to geography, ethnology, economy, history and culture, Vol.7 No.1 December 1979.](#) 151.

²⁴¹ O tome v. Ante PALAVRŠIĆ; Jugoslavenski zbijeg u Italiji. U: Građa za povijest Dalmacije i grada Splita. 258-261.

²⁴² Zbornik dokumenata Vojnoistorijskog instituta Beograd, Tom. www.znaci.net.

²⁴³ HR HDA, fond 207, Z-2711, Z26/39, br. 7.856, kolovoz 1944.

²⁴⁴ Christine KÖSTNER, Alexander Sacher-Masoch im Exil. U: Ch. KÖSTNER - K- VOIGT, Österreichisches Exil in Italien. Beč 2009, 203-210: Milena/Milica Leitner djelovala je kao partizanka u Hrvatskom Primorju.

²⁴⁵ Dr. Milan Leitner, premda odlikovan „Maria-Theresienorden“ za junaštvo u Prvom Svjetskom ratu, deportiran je iz Osijeka, vjerojatno uz Aušvic. Ne zna se ništa o njegovoj sudbini. J.-P. CYPRIAN; Noch konnte ich es nicht glauben. Na nav.mj. 111.

²⁴⁶ Alexander Sacher Masoch spristupio je I. Dalmatinskoj brigadi na Korčuli. Neposredno prije njemačke okupacije Korčule (dogodila se 31.12.1943), Sacher-Masoch se uključio u evakuacijski transport za Italiju: Jens-Peter CYPRIAN, „Noch konnte ich nicht daran glauben“. Die Exilzeit Alexander Sacher-Masochs 1935/1938-

Korčule prije njemačke okupacije (krajem 1943.godine) Alexander Sacher Masoch i Milica Leitner ipak su se spasili u Bari.²⁴⁷

To su bili pojedinci i pojedini iznimni slučajevi. Radi evakuiranja svih Židova iz Topuskog i Gline Nacionalni komitet za oslobođenje Jugoslavije (NKOJ) je poslao posrednika Dr. Hinka Gottlieba²⁴⁸. On je od Randolpha Churchilla uspio ishoditi dozvolu za evakuiranje Židova iz Jugoslavije, kao i za njihovo useljenje „u Palestinu i na Bliski Istok“ - ali samo za muškarce starije od 55 godina, žene starije od 50 godina i djecu mlađu od 14. godina. Udovoljio je potrebama partizana za dovoljnom pozadinskom radnom snagom²⁴⁹ I partizani su sve mlađe i (po njihovoj procjeni vojno sposobne) muškarce izvukli iz transporta: Imre Rochlitz je saznao da je bečki gimnazijalac Kurt Pollak, njegov drug iz Kraljevice i Kampora, unatoč potvrdi demobilizacije i prava izlaza iz Jugoslavije, „skinut“ sa transporta i uhićen, pa navodno „*umro u zatvoru*“. Imre Rochlitz bio je uvjeren da su ga strijelili kao dezertera²⁵⁰

Probleme s evakuacijom Židovima su pravili podjednako partizani kao i britanski piloti, kapetani i časnici za vezu: Unatoč načelnoj suglasnosti britanskog zapovjedništva u Sredozemlju događalo se više puta da su britanski časnici i piloti na jugoslavenskim

1945. U: Amici Amico III. Edited by Ingeborg FIALA -FÜRST i Jaromir CZMERO. Festschrift f. Ludvíg VACLÁVEK: Oloumoc 2011. 103-118.ovdje 111.112.

²⁴⁷ Alexanderova kći iz prijašnjeg braka, Barbara (r.1930.u Berlinu, zavičajnost nepoznata, rimokatolikinja), ostala je u Zagrebu, sklonjena u obitelji Annemarie Wolf (sada u Baselu). U fondu 292, Ministarstvo soc. politike, fond 292, kut. 8, br. 6660 od 31.7.1945. Barbara je 1944. bila zbrinuta u Domu Udruženja hrvatskih učitelja, Kukuljevićeva 19, do 8.5.1945. Zatim ju je uzela na skrb Jozefina Prikril, a ona se obvezala odvesti je svojoj majci Ruth Sacher-Masoch (rođ. Schlesinger), koja je živjela u Bissagu (Švicarskoj). Ministarstvo socijalne politike upozorava skrbnicu da „dijete mora najkasnije do 20.8.1945. otići u Beograd, gdje u hotelu „Moskva“ Švicarski akreditirani predstavnik Dr. Pavle Parin obavlja formalnosti za putovanje: HR HDA, br. 9484. - dokument od 6.9.(sic!) 1945.

²⁴⁸ HR-HDA, ZAVNOH i, fond 206, kut.5, br. 2992-596/44 od 8.7.1944. Dr. Hinko Gottlieb imenovan u Zemaljsku, pa zatim i u Državnu komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, „(...) jer je on Židov i dosta poznat u internacionalnim krugovima (...) Taj čovjek je oprežnošću naših ljudi u Bariju izgubio i zadnjeg sina, sumnjiče ga se zbog nekih veza, koje(...) nisu vjerojatne (...)“ Dr. Pavle Gregorič, predsjednik ZAVNOH-a preporuča da Dr. Gottliebu udovolje i daju vizu za Palestinu, jer su on i njegova supruga nakon sinove smrti bili potpuno slomljeni: ibid. kut.11, br. 2.1697 od 24.1.1945. Gottliebov stariji sin stradao je u Jadovnom, dok je mlađi, Vladimir, sulogoraš Branku Polići na Rabu, godine 1944. poginuo u Italiji, u prometnoj nezgodi: B. POLIĆ, Imao sam sreće. 111.

²⁴⁹ O tome v. Milan RISTOVIĆ; U potrazi za utočištem.131-133; Marica KARAKAŠ OBRADOV 162. Udruženje jugoslavenskih Židova u SAD-u/Association of Yugoslav Jews in the USA obavijestilo o urgencama Židova iz Banije; predstavnik Svjetskog židovskog kongresa i Međunarodni komitet za izbjeglice. O tome zašto do sustavnog prijevoza izbjeglica nije došlo, Karakaš Obradov tek može špekulirati.

²⁵⁰ I.Rochlitz, Accident.187, 188. Na popisu www.doew.at nalazi se Kurt Wilhelm Pollak iz Beča, Glockengasse, s naznakom „ubijen u Shoi“, ali bez mjesta i datuma. www.yadvashem.org 21 osobu istog imena i prezimena. Identičan slučaj iznio je i Z. MILO, Im Satellitenstaat Kroatien, 216.

uzletilištima odbijali ukrcavanje Židova: Sve do 24.kolovoza 1944 Saveznička vojna baza u Bariju nije se obazirala niti na pritužbe upućenih iz ZAVNOH-a, niti na Churchillovu dozvolu. Na taj dan britansko zrakoplovno zapovjedništvo javilo je ZAVNOHU da će primiti 37 starijih i bolesnih Židova. Dne.27.8. prihvaćeno je svega osam bolesnika -a ZAVNOH je predvidio evakuaciju 1000 Židova - uglavnom bolesnih, starih i onemoćalih osoba (kojih bi se ZAVNOH radio „riješio“, kako je naglašeno u internim organizacijskim pregovorima). Popis „što ga je Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije²⁵¹ dne.26.8.1944. predao Britanskoj vojnoj misiji, smanjen je već na 695 Juden - starijih i bolesnih osoba i djece. Dne. 30.8. kapetan je ponovno odbio transport Židova - 18 bolesnih osoba s povijestima bolesti - navodno zato, što nije dobio odobrenje.²⁵² Do 10.10.1944. prevezeno je svega 29 židovskih bolesnika²⁵³ - i nakon toga datuma Britanci su obustavili daljnje evakuacijske letove, zbog navodne „*zabrane svih daljnjih evakuacija*“²⁵⁴. Tada je u sabiralištima na partizanskom teritoriju čekalo 1086 djece i 29 žena - i tek nakon upornih molbi ZAVNOH-a da se spase barem siročad, trudnice i dojilje, Saveznički Glavni štab odobrio je daljnje letove za bolesnike, stare i pacijente koji se ne bi mogli liječiti u Jugoslaviji. Za djecu britansko zrakoplovstvo propisalo je minimum od šest godina starosti, budući da djeca ne bi smijela ostati u Italiji, nego morala otići u dalmatinske logore, uglavnom u El Shat. Uz to je Britansko zrakoplovstvo za svaku skupinu djece zatražilo najmanje tri odgajateljice za pratnju. Još na početku godine Vojna misija u Bari je Socijalnom odsjeku ZAVNOH-a uputila „preporuku“ Savezničkog stožera da se ne evakuiraju djeca mlađa od šest godina, kronično bolesna djeca, kao što se ne smiju poslati djeca i odrasli s tuberkulozom.²⁵⁵

Do listopada 1944. stvarno je evakuirano tek 39 židovske djece (od ukupno 773 (po drugom popisu 775) djece: Od njih je 592 djeteta bilo mlađe od 10 godina, a 18 je bilo dojenačke dobi, 280 u predškolskoj dobi. 39-er djece bilo je bolesno i potrebno liječničke skrbi. Socijalni odjel izvukao je poučak i krenuo u adaptiranje svih slobodnih prostorija za uređenje dječjih domova

²⁵¹ Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), osnovan na temelju Deklaracije II. zasjedanja Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), vrhovno naredbodavno i izvršno tijelo koje je obnašalo prerogative vlasti na okupiranom teritoriju Kraljevine Jugoslavije. NKOJ je imenovan na prvoj sjednici Predsjedništva AVNOJ-a 30. XI. 1943. na čelu s J. Brozom Titom. Ukinut je na osnovi sporazuma Tito–Šubašić 7. III. 1945, kada je uspostavljena Demokratska Federativna Jugoslavija na čelu s J. Brozom Titom. PROLEKSIS Enciklopedija online. Društvene znanosti: www. <http://proleksis.lzmk.hr/38311/>.

²⁵² HR HDA, ZAVNOH; kut. 17, br. 2.1124-991 vom 9.11.1944.

²⁵³ ibid. kut.17 br.1155/1944: Izvještaj Socijalnog odsjeka ZAVNOHa za razdoblje 5.9.-5.10.1944.

²⁵⁴ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, br. 2.117-940, od 3.9.1944.

²⁵⁵ HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut. 6, br. 2.1068-758/44 od 5.8.1944.

i domova za majke i djecu u zemlji.²⁵⁶ Ukupno je iz Topuskog poletjelo još pet zrakoplova u Bari.²⁵⁷

U Topuskom je ostalo još židovskih izbjeglica. Međunarodne židovske udruge slale su novac za nastavak njihove evakuacije. Novac, 1500 dolara iz nepoznatih razloga nije stigao do njih - ostao je u Splitu, gdje ga je koristila Židovska zajednica za reorganizaciju općinskog života.²⁵⁸

„Natezanja“ između partizanskih i Savezničkih zapovjednika oko evakuacijskih letova Imre Rochlitz je povezao s nezavodoljstvom Britanaca s Titovim „*bliskim odnosima s Moskvom*“²⁵⁹, pa se priklonio tumačenju unutar partizana: da je Britansko ponašanje „*kapitalistička zloba*“. No, Rochlitz je shvatio da i partizani kalkuliraju sa svojim kapacitetima s raspoloživim kapacitetima na brodovima i u zrakoplovima, a time i životima onih koje je trebalo spasiti. Saveznici su ograničili spašavanje civila, davši prioritet transportu ranjenika²⁶⁰ – to isto su činili partizani.²⁶¹

²⁵⁶ *ibid.* kut. 6, br.2.1068-758/44.

²⁵⁷ HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kutija 11. br. 2.1697 od 24.1.1945.godine.

²⁵⁸ Dr. Armin Stern, kao član Jevrejskog odbora na Baniji bio je ovlašten primati novce „Jewish Agency“: fond 292, br. 102 i 127, 144, 145, 149, od 31.1. do 8.2.1945. Ova doznaka je zapimljena, što je potvrdio Dr. Armin Stern (kasnije sudac NOO Grubišno Polje), također i pošiljka paketa..Također fond 292, knjiga 4, br. 42/45 od 1 5.1.1945., 53 od 18.1.1945; potvrda primitka Dr. Gottlieb, br. 60 od 20.1.1945.

²⁵⁹ Tito je o svom dogovoru s banom Šubašićem pismeno obavijestio Moskvu: D.BIBER, *The Yugoslav Partisans*. 114.

²⁶⁰ I. ROCHLITZ, *Accident of Fate*. 199 O intervencijama međunarodnih Židovskih udruga, napose onih iz SAD u cilju povećavanja transportnih i smještajnih kapaciteta i ubrzanja ritma evakuacija: M. RISTOVIĆ, U potrazi za utočištem. 130, 131; M. KARAKAŠ OBRADOV, *Prisilne migracije Židovskog stanovništva*. Na nav. mj. 162.

²⁶¹ Titu je bilo stalno do toga da sve akcije u vezi sa oslobođenjem zemlje zadrži u svojim rukama: D.BIBER, *The Yugoslav Partisans*. 115. Fitzroy MAC LEAN, *Rat na Balkanu*. 144.

III.4. Nastavak evakuacije u Afriku

Kad su na osnovu dogovora NKOJ, Britanskog stožera u Bariju i GŠ²⁶² jugoslavenski zbjegovi pošli iz Italije prema Egiptu, u šatorska naselja za britanske vojnike nakon borbe za El Alameina, među 2235 hrvatskih izbjeglica bilo je i 568 Židova - što iz Hrvatske, što iz bivših talijanskih logora za interniranje Židova. Zbijeg su pratili i organizirali zdravstvenu zaštitu²⁶³ beogradski otolaringolog Dr. Žarko Almuli (r.1901.) koji je bio prebjegao u Italiju²⁶⁴ i Dr. Elza Hiršl-Karanfilović (r.1907. u Varaždinu), pedijatrica. Ona se iz El Shatta vratila u Italiju, jer je ondje čekala organiziranje pedijatrije u bolnici St. Cesarea (Italija).²⁶⁵, isto tako i Dr.Miroslav Feldmann (Virovitica, 1899-Zagreb 1976.).²⁶⁶

U El Shattu se za urednu školsku nastavu pobrinula Erna Geršković (r.1913 iz Zagreba) kao referentica za prosvjetu²⁶⁷, dok je studentica iz Sarajeva Paula Zon (r.1921), uređivala logorske i školske novine.²⁶⁸ Sarajka Mira Altarac (ud.Hadži Ristić) pošla je sa svojom majkom iz Splita u zbijeg za El Shatt i zapisla a svoja sjećanja na osnovnu školu i na nastojanje majke da joj i drugoj djeci osigura što više „normalnosti“, kakvom su živjele predratne sefardske obitelji.Godine 1945. Mira Altarac se s majkom vratila u Split.²⁶⁹ Ona, baš kao i drugi bivši „stanovnici“ afričkih logor naglašavaju da su u njima pastoralno skrbili podjednako katolički svećenici kao i židovski vjerski službenici. Obilazili bi židovske vjernike u logorima i obavljali židovske obrede - unatoč izraženom protuvjerskom opredjeljenju naročito onih komunista, koji su pratili zbjegove kroz logorski život i nastojali održati kontrolu nad njihovim

²⁶² M.BRATANIĆ; Hrvatski zbijeg. Na nav.mj. 166-167; Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. – 1945. Zbornik dokumenata NOB u Dalmaciji), knj. 10 (Split, 1986), dok. br. 3 i 31.; *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, sv. 2 (Beograd,1989), dok. 15, 31 i *passim.*; Josip SMODLAKA; Partizanski dnevnik. Beograd 1956, upis 8.1.1944.g. str.66-68. 27 Plenča, “Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu”, 344. Vladimir VELEBIT; Moj život. 429.

²⁶³ M.BRATANIĆ, Hrvatski zbjeg 184.

²⁶⁴ J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije. 316.

²⁶⁵ J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije.389

²⁶⁶ J.ROMANO;Jevreji Jugoslavije 361.- o Feldmannovoj ulozi ibid. 264, 265.

²⁶⁷ Geršković-Izrael Erna (r.1913 u Banja Luci, diplomirani filozof; u NOP od 1942. iz Splita, u NOV 1943. J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije. Popis životopisa.

²⁶⁸ Paula Zon je već 1938. pristupila SKOJU. 1941. je pobjegla u Split i uključila se u NOP, biva uhapšena od talijanske vlasti i osuđena na 11 mjeseci zatvora. Uspjela je pobjeći iz zatvora i stupiti u NOV. Nakon rada u El Shattu postala je članom Jugoslavenske Vojne komisije u Kairu, u sektoru prosvjete: J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije. 285 i 510.

²⁶⁹ Mira ALTARAC,HADŽI RISTIĆ; El Shat. U: J. DOMAŠ; Glasovi. 44.

opredijeljenjima..U El Shattu službovao je kantor Leon Antraca.²⁷⁰ Zato valja relativirati tvrdnju Marice Karakaš Obradov da su neki Židovi u El Shatu prikrivali svoj židovski identitet, „*jer su Britanci prema zahtjevu egipatske vlade sprječavali dopremanje Židova u logor El Shatt, ali i u logor El Khataba, koji su vodili predstavnici izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije*“. Osim toga treba ispraviti njezin navod da se u logoru El Shat nalazilo 122 Židova. Točno je da je ondje boravila 122 Židova-vjernika .Prema Marinu Karabatić je samo u El Shattu živjelo više od 300 Židova, a ukupno je u afričke logore pošlo više od 500 Židova, jer se među njima nalazili i židovski partizani - oni koji su sebe priznavali Židovima i oni koji su isticali svoj partizanski identitet.²⁷¹

²⁷⁰ Marin KARABATIĆ, Izbjeglički logor El Shatt. U: Hrvatski povijesni portal <http://povijest.net/izbjeglicki-logor-el-shatt-dalmatinski-grad-na-sinaju-17/> (7 dijelova)

²⁷¹ M.BRATANIĆ; Hrvatski zbjeg. 171, 172.

III.5. Boravak u Italiji

Osobe koje su smijeje ostati u južnoj Italiji - siročad, invalidi („defektne osobe“), pacijenti potrebiti liječničke pomoći; kakve im ni boravak u Jugoslaviji niti izbjeglički kamp u Africi ne bi mogli pružiti.²⁷² - rasmještene su u siječnju 1944. iz Barija u logore Santa Maria al Bagno i - sjeverno od nje - Santa Maria di Leuca i Santa Cesarea.. U S.Maria al Bagno su većinom bila smještena djeca bez roditelja, te djeca rekonvalescenti nakon što su preboljela epidemijedifterije, tifusa, malarije, koje su tada harale u Južnoj Italij. Jugoslavenska djeca nisu se svugdje odvojila od talijanskih zbjegova²⁷³ U ljetu 1944. godine je u talijanskim logorima oko osamsto djece oboljelo od različitih zaraznih bolesti, nerijetko sa smrtnim ishodom (80% oboljene djece do 16 godina umrlo, kako pokazuje liječnički izvještaj za razdoblje kolovoza-listopada 1944.godine. Iz unutrašnjosti su najprije odvezena siročad iz Dječjih domova, a na inzistiranju ZAVNOHa i trudnice i dojilje (prvi transport, dne 2.8.1944. obuhvatio je 129 osoba)²⁷⁴ Zbog „natezanja“ s Britancima i njihovim sve strožim kriterijima za dječje transporte, ZAVNOH je odlučio odustati od daljnjeg evakuiranja djece iz domova i, umjesto toga, unaprijediti sustav domova u zemlji brojčano i kvalitetno.²⁷⁵

Partizanski liječnici evakuirani od partizana u Italiju, bili su i (pre)opterećeni zbog saniranja zdravstvenog stanja jugoslavenskih zbjegova u talijanskim bolnicama, pa nisu u većem broju ostali u Egiptu. U talijanskim lazaretima Saveznika bili su angažirani svi bivši logorski liječnici i liječnice iz Kampora odnosno Kraljevice,²⁷⁶ među njima Austrijanka Grete Fenema (rođ. Firnberg).²⁷⁷

²⁷²HR HDA, fond KP, fond br. 1220, br. 1663-3, 234.

²⁷³ M. BRATANIĆ; 169, 170. iz HR HDA; fond KP, fond br. 1220, 1663-3; 234.

²⁷⁴ A.PALAVRŠIČ; Jugoslavenski zbjeg u Italiji. 259-261; HR HDA, ZAVNOH; fond 206, kut. 6, br.2994-661/1944 od 8.7.1944 und 2.1068-758/44 vom 5.8.1944.

²⁷⁵ HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kutija 6, br. 2.1068-758/44 od 5.8.1944.

²⁷⁶ Anna PIZZUTI, Ex internati in campi jugoslavi gestiti da italiani e rifugiatisi a Bari dopo l'8 settembre 1943; www.annapizzuti.it/pdf/provenienza.php=jugoslav&t=Exinternati.

²⁷⁷ FENEMA Dr. Grete (rođ. Fürnberg), razvedena supruga Nizozemca Feneme došla je 1938. kao izbjeglica u Zagreb. U lipnju 1941. godine denuncirana je da pripada skupini emigranata koji planiraju atentat na Hitlera; Gestapo je uhapsi i odvede je u policijski zatvor u Graz. U prosincu je oslobođena optužbe i vraćena u Zagreb. U ožujku 1942 Glavni ured za sigurnost Reicha (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) naređuje Policijskom izaslaniku u Zagrebu njezino upućivanje i koncentracijski logor za cijelo vrijeme trajanja rata, jer njezina učestala putovanja u Budimpeštu - tj. u središnjice zapadnih obavještajnih službi - potvrđuju sumnju u njezinu suradnju sa neprijateljskim obavještajcima. Njezin tadašnji ljubavnik, austrijski „polužidov“, službenik njemačkog „Abwehra“ (kontraobavještajne službe) Erich Fall uspije nju i svojeg oca, Gretinog pacijenta iz Beča, Dr.Gustava Falla skloniti u Crikvenicu. Talijani interniraju Gretu Fenema i Dr. Gustava Falla u Kraljevici, gdje Grete radi kao

Dječje transporte pratile su službenice Socijalnog odreda ZAVNOH-a Dara Janeković²⁷⁸ i Draga Kajfež. Dara Janeković bila je zadužena za pedagoški rad s djecom: Ona će kasnije zajedno s Valikom Štajn voditi „Dječju koloniju“ u Splitu (tj. dom za djecu-povratnike iz Afričkih zbjegovu)²⁷⁹. Draga Kajfež brinula je o organizaciji i o smještaju u ustanovama podobnim za boravak djece, te je svojim iskustvima trebala pomagati slijedećim transportima.²⁸⁰

U logorima u Italiji Centralni odbor za zbijeg²⁸¹ organizirao osnovne škole za djecu koja su izbjegla iz ugroženih dijelova Jugoslavije u Santa Cesarei, St. Maria al Bagno, St. Maria de Leuca, Averso i St. Catarina. U St. Cesarei nalazila se *partizanska gimnazija* iz Rujevca, s Banije za otprilike 100 učenika, te još jedna srednja škola. Udžbenike i ostalih pomagala, organi prosvjetne vlasti dobivali bi kao humanitarnu pomoć, na posredovanje između Hinka Gottlieba i Randolpha Churchilla.²⁸² godinu. U svim navedenim mjestima postojali su i domovi za djecu svih uzrasta, od dojenačke dobi i dom za rekonvalescentnu djecu Crveni križ Jugoslavije obukao je 6.000 djece i odraslih.²⁸³

U logorima u Italiji kao i u onima u Africi komunističke udruge (USAOH, AFŽ, Pioniri) nastavljaju se obrazovne, kulturno-prosvjetne u socijalne aktivnosti kao ranije u domovini.. ZAVNOH je putem Jugoslavenske Vojne misije pri Savezničkom stožeru pokrenuo osnivanje stalne zrakoplovne veze za transport pošte s malog provizornog uzletališta na Čemernici, kod Glamoča²⁸⁴, kako bi omogućavao održavanje kontakata između roditelja i djece. Dana Kajfež

liječnica u logoru. U ljetu 1943. sa svim ostalim internircima u Kraljevici dopijeva u logor Kampor: HR HDA, Policijski kartoni Ustaškog redarstva-Židovski odsjek, fond 259, br. 1191

²⁷⁸ Dara Janeković (r.1924.godine u Stepanovičevu, Srbiji), službenica Prosvjetnog odjela ZAVNOHA (HR HDA, fond 207, Z-2711, Z26/39, br. 7825 od 5.7.1944.- sudionica NOB i nosilaca Spomen medalje 1941.godine., Nakon rata posvetila se novinarstvu i publicistici. Poslije 1945.godine je postala jednom od vodećih vanjskopolitičkih suradnica, specijalizirana za međunarodne konferencije i institucije. Predsjedavala je Savezu Na kraju rata ima čin kapetan I. klase. Objavila je više putopisa sa svojih službenih putovanja - među ostalim Kinom, Izraelom i dr., o razgovorima s istaknutim ličnostima Nesvrstanih zemalja, a među ostalim i o Knjigama na Balkanu. Odlikovana je više stranim i domaćim novinarskim nagradama. Božidar NOVAK u Hrvatskom biografskom leksikonu, Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=60228> 2005.

²⁷⁹ HR HDA, Ministarstvo socijalne politike, fond 292, Urudžb.zapisnik knj.4, br. 741, 758 i 768 od 19.4.1945.

²⁸⁰ HR HDA, ZAVNOH; fond 206, kut. 6, br.2994-661/1944 od 8.7.1944 i 2.1068-758/44 od 5.8.1944.

²⁸¹ Centralni odbor za zbijegove osnovan je u rujnu 1943. na Hvaru, za evakuaciju otočnog stanovništva u Italiju. M. BRATANIĆ;

²⁸² HR HDA, ZAVNOH, fond 206, kut. 6. 2.1068-758/44 i passim .B.POLIĆ, Imao sam sreće. 241

²⁸³ M. OGRIZOVIĆ; Školstvo. 255.

²⁸⁴ Vladimir VELEBIT, Moj život. Zagreb 2016, 362.

uspjela je, premda su je Savezničko zrakoplovstvo zbog svojih ratnih operacija nije moglo održavati redovite letove zračnog mosta.²⁸⁵ Sir Randolph Churchill organizirao je zbjegovima u Italiji donacije namirnica, odjece i obuće, koje su britanski zrakoplovi prevažali bez odugovlačenja i dali podijeliti preko Jugoslavenskog Crvenog križa.²⁸⁶

²⁸⁵ HR HDA; ZAVNOH, fond 206, kut. 6, br. 2.1010 (629/44) od 15.srpnja 1944. „Engleski avijatičari“ su od ZAVNOHA zatražili da sa svakim avionom treba ići barem tri pratitelje djece. *ibid.* k ut. 6, br.2.994 -601/44 od 8.7.1944; 2.1013-633/1944 vom 15.7.1944.

²⁸⁶ HR HDA, ZAVNOH; kut. 17, br. 1155/1944 vom 10.10.1944, *ibid.* Ministarstvo socijalne politike, fond 292, Urudžb. zapisnik, knjiga 4, br. 106 od 31.1.1945 i br. 149 od 8.2.1945. Preuzeo od Rudolfa Vizlera, predsjednika Glavnog odbora CKJ, kako potvrđuje Dr. Gottlieb Hugo/Hinko. br. 79 od 25.1.1945.

III.6. Repatrijacija iz afričkih i talijanskih logora

Centralna zemaljska komisija za zbjegove dobila je odmah nakon oslobođenja Zagreba iz fondova NDH za prve potrebe repatrijacije iz Italije i Afrike 20 milijuna kuna, i pravo opskrbljivati se iz materijalne ostavštine bivšeg ministarstva udružbe NDH, što ga je preuzelo Ministarstvo socijalne politike Federalne Hrvatske.²⁸⁷

Nakon prestanka okupacije Beograda (20.10.1944.), dne. 25.studenoga 1944. ZAVNOH je putem Jugoslavenske vojne misije u Bari pozvao sve umjetnike, inženjere, kemičare, tehničare, arhitekte, stručnjake za poljoprivredu i šumarstvo, koji u Italiji nisu mogli raditi u svojoj struci, da se vrate u domovinu i pomognu obnovu zemlje.²⁸⁸ i za sustavno izgrađivanje organa vlasti na svim državnim i regionalnim razinama.²⁸⁹

Repatrijacija je započela, kad je dne. 20.10.1944. štab IV. Pomorskog sektora (Korčula) javio da su se Nijemci povukli s Korčule i Pelješća i da je Mornarica preuzela to područje.²⁹⁰ Do kraja rujna oslobođeni su Vis, Brač, Mljet, Korčula, Hvar, Šolta i poluotok Pelješac, do 18.10.1944. Dubrovnik, a 26.10. Split. Uspostavljene su brodske veze iz Splita s otocima i s drugim dalmatinskim gradovima. Centralni odbor zbjegova uputio je poziv za repatrijaciju svim građanima bivše Jugoslavije koji su se nalazili na području oslobođene Italije, a još nemaju kontakta s nekim od zbjegova, da se njima pridruže na povratku u domovinu. Tako će se jednim transportom u domovinu vratiti oko petsto Židova.²⁹¹

Područja Sjevernog Jadrana, Like, Korduna i Banije su u drugoj polovini 1944. godine još uvijek bila okupirana i nesigurna, Dok su za Dalmaciju repatrijacije krenule početkom studenog 1944, glavnina izbjeglica iz Knina, Like, Korduna i Banije morala je čekati povratak do prosinca 1944: Tako je u Zadra skupina iz Obrovca i jedna skupina Židova čekala bez izgleda

²⁸⁷ HR HDA, fond 207, kutija 129, br.13.154-1637/45 od 22.5. i br. 13.166-1719/45 , 30.5.1945., br. 13175-1033/45 od 21.5.1945.

²⁸⁸ HR HDA, fond 207, kut. 7, br. 2.1282-1487 Pozivi su upućeni i nekim ličnostima osobno: HR HDA, fond 207, kut. 7, br. 2.1213-1316/44 od 29.10.1944.Vjekoslavu Kalebu, Marinu Franiševiću, Ranku Marinkoviću i dr.

²⁸⁹ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, br. 1274 od 28.10; 1520 od 22.11.1944 i br. 2.1202-1547 od 25.11.1944.; br.2.1282-1487 od 19.11.1947 - Pozivaju se i stručnjaci u domovini, kao i svi NOO da obavijeste njima poznate stručnjake o pozivu da se stave na raspolaganje za obnovu zemlje.

²⁹⁰ HR HDA, NOV, fond 1194, kut. 17, br. NOV-43/5988.

²⁹¹ Dokumenti ZAVNOH-a, izd. od Instituta za historijuRadničkog pokreta.

da će se u dogledno vrijeme vratiti Ostatak, oko dvije tisuće izbjeglica, repatriran je u više manjih skupina tijekom siječnja i veljače 1945.godine.Djelatnost Centralnog odbora zbjega je u Italiji završila s dnom23. veljače 1945.godine. Posljednji transport, kojim je iz Italije otišla radna skupina, isplovio je 6. ožujka 1945. godine.²⁹²

Povratak iz El Shatta i drugih Sjevernoafričkih logora počeo 11. travnja 1945.,Do svibnja 1945. repatrirano je otprilike 10.000 osoba. Slijedeći transport krenuo je nakon vrućih pustinjačkih mjeseca, 20. listopada s 1.830 ljudi, zatim na Novu godinu 1946. U siječnju i veljači je otišlo još šest transporata sa ukupno 5.230 ljudi. Posljednji transport isplovio 20. ožujka 1946. s 1.472 osobe.²⁹³

Za aktivnost posebnih brigada jugoslavenskih partizana u Italiji²⁹⁴ - od bivših interniraca u Italiji i evakuiranih komunista treba još pronaći arhivsku građu u fondovima Hrvatskog Državnog arhiva.

²⁹² M. BRATANIĆ; na nav.mj.

²⁹³ M. KARABATIĆ, Izbjeglički logor El Shatt (7/7) – povratak zbjega i zaključakIzbjeglički logor El Shatt (7/7) – povratak zbjega i zaključak <http://povijest.net/izbjeglicki-logor-el-shatt-77-povratak-zbjega-i-zakljucak/>.

²⁹⁴ M.KARAKAŠ OBRADOV, Prisilne migracije. Na nav. mj.163.

IV. Ostavljeni od Talijana, partizana i Saveznika

I unatoč brojnim evakuacijskim transportima iz Jugoslavije za Italiju, ostali su u Jugoslaviji - i pod njemačkom okupacijom skupine Židova: na Korčuli u Visu²⁹⁵, u Šibeniku²⁹⁶, u Topuskom.²⁹⁷

²⁹⁵ M. KARAKAŠ OBRADOV; *ibid.* 164. M. RISTOVIĆ; U potrazi za utočištem. 141-145.

²⁹⁶ HR HDA, ZAVNOH; kut.10, br.566 od 24.2.1945.i br. 221/45 od 24.2.1945.Zahvalnice su upućene AVNOJ-u Beograd, Centralnom komitetu,ZAVNOH, Šibenik.

²⁹⁷ *ibid.* kut.10, br. 566/45.

IV.1. Židovi ostali na Rabu

Na otoku Rabu je ostalo otprilike 200 (204) mahom starijih i bolešljivih osoba koje se nisu usudili odnosno nisu više htjele podnositi štrapace novog naseljavanja. Ostale su u hotelu „Imperial“, što su ga još Talijani „adaptirali“ za provizornu bolnicu. Živjeli su u teškim neprilikama, trpjeći nestašice hrane²⁹⁸, jer su Saveznici blokirali uplovljavanje brodova sa živežnim namirnicama iz Francuske za Nezavisnu Državu Hrvatsku.²⁹⁹ Predstavnik Međunarodnog odbora Crvenog križa u NDH, Julius Schmidlin izvještavao je o njihovoj teškoj situaciji Središnju agenciju za ratne zarobljenike MOCK-a, navodeći da neki izbjeglice čak mijenjaju odjevne predmete koje su uspjeli zadržati i čuvati kao rezerve, za hranu.³⁰⁰

I već evakuirani Židovi na kopnu mole putem svojih pretstavnika i NOO i ZAVNOH za njihovu hitnu evakuaciju, jer među zaostalima nalazili su im se stariji i bolesni članovi obitelji: *Željeli su „putem Juga (...) u suradnji sa našim saveznicima (...) zbog nastale opasnosti (...) kao (...) i iz teških prehrambenih prilika na otoku, tim više što sada više nema tehničkih mogućnosti da se (...) i Jevreji evakuiraju putem Like i Korduna...“*³⁰¹

Glavni štab³⁰² i ZAVNOH poslali su im dvojicu sZAVNOHskih činovnika: Dr. Lavoslava Friedfelda i dr. Gustava Jungwirtha, dok Nijemci još nisu zaposjeli Rab (19.3.1944.). Naime, glede Židova preostalih na dalmatinskim otocima njemačke službe u Zagrebu i vlada NDH nisu se usudile dirati ih niti spriječiti evakuaciji Židova od strane partizana, jer Nijemci nisu bili „na čistu“ s nadležnošću za njih. Dalmacija i dalmatinski otoci nisu prvobitno spadali u Operativnu zonu Jadransko primorje, zbog čega *zapovjedništvo SS-a za Jadransko primorje u Trstu* ne bi imalo pravo intervenirati.³⁰³ Dne. 19.ožujka 1944. Wehrmacht je okupirao otok Rab, i pitanje nadležnosti je postalo izlišnima.

²⁹⁸ Za nestašicu hrane na Rabu zna i ZAVNOH iz Izvještaja njegovih predstavnika na terenu: HR HDA, ZAVNOH I, fond 206, kut.5, br. 2869-216/44, 17.3.1944.

²⁹⁹ M. KEVO, Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske, dok br. 33 od 2.2.1944., 180-182. O nestašici hrane i nafte za pogon vodovoda i električke centrale, Pismo ZAVNOHU; kut. 4.

³⁰⁰ M. KEVO, Veze, dok. br. 44, od 11.4.1944.

³⁰¹ HR HDA, ZAVNOH, kut. 4, Rab 18.11.1944.

³⁰² HR HDA, ZAVNOH; kut. 11, br. 2.1681, 26.10.1943.

³⁰³ HR HDA, Arhiv Helm, kutija 36, Istražni materijal list 230. Živan Mardanović je 22.6.1944.godine iz Zemuna deportiran kao prisilni radnik u „Herman-Goering-Werke“, Linz, u tvornicu benzola. Na istom mjestu.

O tome, što se zbilo s tim Židovima, sjećanja pojedinačnih autobiografa se razilaze: Bečanka Lucie Begow³⁰⁴ doista je pala u ruke Gestapu i deportirana u Trst, a odande, iz ozloglašene Risiere di San Sabba u Aušvic, na robovski rad (koji ju je spasio od plinske komore).³⁰⁵

Glasine da su Gestapovci lovili Židove po otoku, demantirali su oni mali koji su preživjeli - među inima Zagrepčanka Edita Armut³⁰⁶ kao i praška pjevačica Katarina Hoffmannova³⁰⁷. Hoffmannovi, emigrantski bračni par iz Praga, zatočenici Kraljevice i Raba, koji su se preko Partizanskog teritorija do kraja rata uspjeli „progurati“ do Zagreba, sjećali su se da Gestapo nije lovio - nije to ni morao, jer su znali kako otoku ionako nema mnogo šanse pobjeći ili sakrivati se. U svim mjestima na otoku dali su izvjesiti oglase s naredbom Židovima da se imaju okupljati u gradu Rabu. Svi oni koji su se odazvali, odvedeni su brodovima u tršćansku Rižarnu San Sabba. Hoffmannovima kao i obitelji Mittler iz Zagreba je stanodavaoc preporučio da se ne jave - i spasio im život. Violonist Armin Löwenstein sakrio se, uz pomoć svojeg gazde, u samostanu sestara Benediktinki u Rabu i izmaknuo je deportaciji. Ime spasitelja glazbenika, Hoffmannovih i obitelji Mittler nije sačuvan - dok je ostao zabilježen Mato Debelić iz Banjola, koji je sakrivao židovsku djevojku Editu Adler . Nitko od njih nije primio za to nikakvo odlikovanje, nikakvu posebnu počast ili nagradu - nisu to ni očekivali.³⁰⁸ Nisu pobrale nikakvo odličje ili pohvale za spas ugroženih ni Školske Sestre Franjevke iz Maribora, koje su – protjerane od nacista 1941. godine, u Rabu osnovale novi samostan i vodile dječji vrtić u samome gradu. Zahvaljujući toj djelatnosti nikomu nije bilo sumljivo zašto se učestalo kreću između samostanu na periferije i vrtičke zgrade u centru grada, gdje su u nusprostorijski više mjeseci sakrivala sarajevsku obitelj Atijas, dok joj Rapski župnik nije uspio nabaviti propusnice za odlazak na kopno³⁰⁹ Franjevke na Rabu sačuvale su bilješke o tome sastavljenih od samih

³⁰⁴ Lucie Begow (r.u Beču 1900-umrla u Beču 1990), bila je zatočenica logora u Rabu i jedna od preostalih „gostiju“ hotela „Imperial“ na Rabu, koja je stvarno pala u ruke Gestapovcima. Deportirana je preko tršćanske Risiera di San Sabba u Aušvic: zahvaljujući zdravoj konstituciji dodijeljena je tvornici na rad, i tako izbjegla „selekciju“: Životopis u njezinoj knjigi „Vlastitim očima“ Original Gerlingen 1983. Roderik STRACKELBERG; STRACKELBERG Roderik, he Nazi Germany Sourcebook: An Anthology of Texts edited by Roderick Stackelberg, Sally A. Winkle. Abingdon (Ohio) 2002., 375.

³⁰⁵ L. BEGOW; Vlastitim očima. Cit. od Branka Polića, Imao sam sreće. 308.

³⁰⁶ E.ARMUT; Aušvic. U „Ha-KOI, br. 129/2003, Zagreb 2003, str. 9.

³⁰⁷ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 308.

³⁰⁸ I. KOVAČ; Kampor. 337-339.

³⁰⁹ Vladimir ISAIĆ, Časno djelo sestara Franjevki na Rabu.U: Bilten Židovske općine Zagreb (ŽOZ), br. 46-47/1996, str. 9.

sestara.³¹⁰ Bračni par Hoffmann imao je saznanje, a i glasine su se širile partizanskim teritorijem: Da su nacisti neke od Rabskih Židova dopremili u Opatiju, u sjedište Vojne komandanture Operativne zone Jadransko Primorje - i ondje ih pustili na slobodu, računajući s time da je nacističkom režimu ionako već odzvonilo.³¹¹

Imre Rochlitz, vjerujući u posvemašnu tragediju preostalih Rabskih židova, njihovu kolektivnu smrt u Aušvicu, krivicu ripisuje podjednako partizanima kao i Britancima, njihovu međusobnom nepovjerenju i kalkuliranju s transportnim kapacitetima i prioritetima. Nekolicina svakako je pala u ruke Nijemcima - a preživjelo malen broj tih žrtava, za koje je do sada progovorila samo Edita Armut (koja se iz Aušvica vratila s 24 godine života).³¹²: To, što su zbog jugoslavensko-savezničkih razmirica od svih strana ostavljeni na cjedilu, ide na teret i partizanima i - kako rezimira Rochlitz - *“demantira njihov mit o sjajnim partizanskim akcijama spašavanja ugroženih (Dalmatinaca i Židova)”*.³¹³

³¹⁰ Autorica je 2006. godine informaciju provjerila u Matičnoj kući Školskih sestara Franjevki Mariborske provincije, a koja se nakon Drugog svjetskog rata preselila u Ljubljano. Tada je još živjela Sr. Monika, jedna od sestara koje su bile u najtješnjem kontaktu sa sakrivenom obitelji.

³¹¹ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 308.

³¹² Aleksandar LEBL; Kako je nastao Rabski bataljon. HA_KOL; br. 129. http://www.zoz.hr/files/HaKol_129_Ozujak-Travamj.pdf, 9.

³¹³ I. ROCHLITZ; Accident of Fate. 119, 125-139; 178-180. Ista iskustva iznio je Zeev Milo, Im Satellitenstaat Kroatien. ,171 195, 212. 216, 222.

IV.2. Kordun, Banija

I na Kordunu i Baniji ostali su, nakon evakuacije 1944.godine, Židovi, uglavnom iz Bosne i Srbije: Za Franza Schuldbauma nastali su također problemi s odobrenjem evakuacije: Predstavnik skupine inozemnih izbjeglica („*Gruppe der ausländischen Flüeuchtlinge*“) u Šibeniku uputio je pismo Dr.Paju Gregoriću 24.veljače 1945. godine, jer su dvije osobe iz njihove skupine (koja je do pokreta prema obali boravila u Topuskom), dobile odobrenja za odlazak zrakoplovima, ali nisu uspjele stvarno otputovati: Sternschein Michael, dijete iz dječjeg doma u Glini, koje je prekasno odvedeno u sabiralište za odlazak iz Topuskog; Schlesinger Franz je trebao ispravno biti „Schulbaum Franz“, a Glavni Štab je u izradi Objave pogriješio. Na polazak je došao Schulbaum Franz, te je pokušavao upozoriti na pogrešku, no nisu uvažili i uputili ga na slijedeći transport.³¹⁴ Ta skupina stranih Židova u Šibeniku je 24.2.1945. godine uputila zahvalnicu „*svim vlastima, institucijama i narodu*“ „*na susretanje i gostoprimstvo ukazano nam pri našoj najvećoj nuždi.*“³¹⁵ U Topuskome su i 1945. godine zabilježeni židovski izbjeglice, i Odbor za njihovo zbrinjavanje (do 16.6.1945.). Tada je bio raspušten. Postojali su planovi planovi za njihovo evakuiranje u Dalmaciju ili preko Gorskog kotara još od veljače.³¹⁶ 103 Židova su 22.2.1945. krenuli za Italiju, uz pomoć Glavnog štaba JA³¹⁷ Članovi komisije Firley Yoška, Izak Kaveson, Oto Sabotej Finci brinuli su se od ožujka za osiguranje smještaja i ishranu³¹⁸ jer su zbjegovi bili odvedeni u Split.³¹⁹, neki u Zadar.³²⁰ Neki su iz Banije pošli prema Gorskom kotaru.³²¹ Odbor je dobivao novčane doznake od „Jewish Agency“ za njihovo „prebacivanje“ u Split.³²², Zadar i Šibenik. Iz Šibenika je 1945 godine otputovala

³¹⁴ HR HDA, ZAVNOH; kut. 10 br.566 od 24.2.1945.godine.

³¹⁵ *ibid.* kut.10, br. 221/45 od 24.2.1945.Zahvalnice su upućene AVNOJ-u Beograd, Centralnom komitetu,ZAVNOH, Šibenik.

³¹⁶ HR HDA, Ministarstvo socijalne politik NRH, fond 292, Urudž. zapisnik, knj.4, br 569 570, 571 od 5.4.1945.

³¹⁷ *ibid.* br.243 od 19.2.1945.

³¹⁸ *ibid.* 262 od 22.2.1945, 428 i 735 od 23.3 i 19.4.1945; br. 529, 530, 531 od 30.3.<564, 565 od 5.4.1945..

³¹⁹ HR HDA, Ministarstvo socijalne politike NRH, fond 292, Urudžb. zapisnik, knjiga 4, br. 1764 od 24.5., br. 1814, od 28.5.1945., 2983, od 1.6.1945., br. 3039 od 18.6.1945.

³²⁰ *ibid.* br. 1090 od 7.5.1945.

³²¹ *ibid.* Urudž.zapisnik, knjiga 4, br. 1734 od 25.5.1945.

³²² HR HDA, fond 292, Urudžb. zapisnik knjiga 4, , br.987, od2.5.1945, , 1149 od 11.5., 2160 od 3.6., , br. 3920 od 30.6.1945., 3970.

skupina stranih Židova, koji su prije polaska „jugoslavenskim institucijama i jugoslavenskom narodu“ *„na njihovu spašavanju i pomoći i, gostoljubivosti ukazanoj im u najtežim trenucima.“*³²³

Za Zadar su Židovi iz Topuskog i Gline trebali biti od Jugoslavenske Armije evakuirani preko Slunja i Rakovice³²⁴, no taj se novac - 1500 US-dolara - izgubio (pojavi se sumnja da ga je jedan od članova odbora prisvojio). Zato evakuacija siromašnih Židova iz Korduna i Banije nije mogla krenuti još u zimi³²⁵ Država je Jevrejskom odboru pružila naknadu za zagubljen novac (budući da je novac bio preuzeo predstavnik ZAVNOH-a i snosio za nj odgovorno), 15 milijuna kuna kao protuvrijednost za 1500 Američkih dolara.³²⁶ Za Dalmaciju je trebalo krenuti 900 osoba „Topuskog (jevrejskog) zbjega, no stiglo je samo 598 osoba: 50 ih je ostalo u Zadru, 60 u Splitu - ostali su repatrirani, mahom u Bosnu i u Beograd, a 2% njih u Hrvatsku. Repatrirani su brodovima do Metkovića i Dubrovnika, pa prevezeni u Mostar i u Sarajevo posebnim vlakom željeznicom do Sinja, dalje kamionima do Bugojna i dalje za Sarajevo i Beograd. U Mostar se sa zbijegovima vratio i Cezar Danon, Kad su čuli preko radija, na dan 14. veljače 1945. da je Mostar oslobođen. Krenuli su pješice iz Gline, planinskim putevima preko Banije, pa Korduna i Like, k Jadranskoj obali, u mjesto Biograd na moru. Ponekad bi se usput ukrkali na zaprežna kola. Višednevno putovanje dovelo ih ponekad blizu neprijateljskim položajima, Nisu više ni gladovali, jer su iz Gline ponijeli sa sobom dovoljno hrane, a svijest da se vražaju kući, davala im je snage. Iz Biograda na moru, brodom smo doplovili do Dubrovnika. Iz Dubrovnika, malo pješice malo raznim prevoznim sredstvima, konačno smo stigli u Mostar. Cezar Zadik je ondje završio partizanski gimnaziji, no nakon smrti roditelja iselio se sa svojom suprugom-muslimankom u London.³²⁷

Komisija za Jevrejski zbjeg zahvalila i pohvalila pripreme oblasnih komiteta, čijom pomoćju su zbjegovi *„s ogromnim prtljagom...iskrcani i prije utanačenog vremena, što ostavlja najbolji*

³²³ *ibid.* br. 2162/45 od 3.6.1945.

³²⁴ *ibid.* br. 774 i 775, 776 id 778 od 21.4.1945 U tom smislu Upute GŠ Hrvat, Štabu IV. Armije i Štabu IV.korpusa 21.4.1945. i 1720 od 255.5.

³²⁵ *ibid* br. 1149 od 14.5.1945 i 2162/45 od 3.6.1945/broj dokumenta 3920 u kutiji 2.

³²⁶ Aleksandar Piliš kao predstavnik Komisije za skrb Jevreja preuzeo novce od Ministarstva socijalne politike 27.6.1945.g.fond 292, kut.11, br. 8357. Potvrda preuzimanja br. 79 od 25.1.1945.

³²⁷ C.DANON; Preživjeli smo. 35, 36.

*utisak i kod naših povratnika i kod vlasti kao i kod Savezničkih oficira“.*rupe³²⁸ Za sudbinu grupe stranaca u Šibeniku nema daljnjih pokazatelja.

³²⁸ HR HDA, fond 292, kutija 5, br. 5363, Mjesečni izvještaj za juni 1945, Oblasni NOO Split br. 3861/45 od 4.7.1945. list br. 9, Jevrejski zbjeg.

IV.3. Poljska kolonija na otoku Krku

Poljaci (pojednako kao i Česi)- Židovi i ne-Židovi, pobjegli od Nijemaca u Jugoslaviju, nastanili se u Zagrebu i u Beogradu, a nakon njemačkog napada na Jugoslaviju pronašli utočište u Crikvenici. Tijekom bijega u Primorje, Poljak Dr. Medinski uhapšen je od Gestapoa i umrou zatvoru.³²⁹ „Među češkim i poljskim emigrantima bilo je Židova i ne-Židova. U Crikvenici je svaka nacionalnost osnovala svoj odbor, čiji je predsjednik postao „glasnogovornikom“ pred domaćim vlastima. Odbori su uz to tragali za rođacima emigranata u susjednoj Italiji.³³⁰ Tako su češki i poljski odbor održavali kontakte sa židovskim odborima u Opatiji (Abbazia) i u Trstu; kontakte je vodio češki Židov Franc Kupec (rođ. 1902. godine u Pragu), koji je sa svojom „arijevskom putovnicom“ do 1941. godine neometano putovao između Italije i jugoslavenskih primorskih gradova i obavljao „poštanske usluge“, čak i transfer novca i vrijednina. To isto radio je za Poljak dr. Oskar Friedfeld³³¹ u ime Odbora poljskih emigranata. Franz Rippl, agent policijskog izaslanika Njemačkog Reicha u Zagrebu pratio ih je, pa je Helma obavještavao kako su Friedfeld i njegov zet, dr. Pyka³³², surađivali s talijanskim službama. Od Rippla potječu i informacije o pomoći Talijana Židovima u bijegu u Italiju i Portugal. OZNA, koja je na osnovu Helmovih zabilježki o „sumnjivim“ osobama istraživala njihovu (navodnu) suradnju s okupatorom. S talijanskom obavještajnom službom Židovi su njegovali tijesne odnose, zato što su se talijanski obavještajci nerijetko otvoreno deklarirali protivnicima talijanskih rasnih zakona i diskriminacije Židova; prosti talijanski vojnici povjeravali bi se emigrantima kao protivnici fašističkog režima i njemačkog nacionalsocijalizma.³³³

Talijanske vlasti su uoči kapitulacije Italije i odlaska iz Hrvatskog primorja, prebacile poljske skupine - njih ukupno 140 osoba (50 djece, 60 žena, 30 muškaraca) - iz Crikvenice i poslale u Malinsku i Omišalj, na otok Krk (u talijanskoj provinciji Quarnero), i ondje im odredile stalno mjesto boravka. Šestorica se uključila u NOV-a od osnivanja tamošnjeg partizanskog pokreta.

³²⁹ HR HDA, ZAVNOH; fond 207, kut. 3, br. 2514 /1364/43) Poljska kolonija u Malinskom piše ZAVNOH-u u Otočac, 3.10. 1943.

³³⁰ HR HDA, Arhiv Helm, kut. 18, br. 30, Kupec Franz.

³³¹ Baza podataka Spomen-centra Yad Vashem sadrži ukupno 78 nositelja ovoga prezimena - većinom iz Poljske (ali i iz Češke, Mađarske i Jugoslavije). Poljski nositelji tog prezimena ubijeni su na teritoriju okupirane Poljske.

³³² Tog prezimena nema na popisu Yad Vashema. www.yadvashem.org.

³³³ Franca Kupeca su na jednom od njegovih putovanja iz Primorja u unutrašnjost između u Lici partizani prisilno regrutirali. Uspio je surađivati s njima, ali zaobići odlazak na borbene zadatke, tako da je preživio rat i vratiti se u Čehoslovačku. HR HDA, Arhiv Helm, kut. 18, br. 30 (zabilj. Franc Kupec).

Za civilje je otišla kao predstavnica Poljaka Marija Potocka, zajedno s katoličkim svećenikom P. Atanazijem Dydekom, ZAVNOH-u, s pretstavkom: da se Poljskoj koloniji dozvoli i dalje boravak u Malinskome, da im se osigura prehrana na isti način, pod istim uvjetima i okolnostima kao domaćem stanovništvu i da im organi vlasti izađe u susret, kadgod im to bude trebalo. Zato se grofica Potocka i P. Dydek obavezuju biti uvijek čvrsto uz jugoslavenske narode i NOB.³³⁴ Još jedna peticija potpisana je od dr. Petra Gardetitz, Židove podsjećajući na njemačke pritiske na Italiju da Njemačkoj izruči sve ne-talijanske Židove. Spomenuo je da su grofica Potocki i svećenik Dydek bili traženi od Nijemaca³³⁵. Budući da su Talijani nastojali spriječiti izručenje, premjestili su Poljake iz Primorja (Crikvenice) na otok Krk, no iz Rijeke Nijemci mogu lako doći na otok i odvesti ih. Zato se Petar Gardetitz na molbuu grofice Potocke i svećenika Dydeka obraća ZAVNOH-u da putem Glavnog komandanta Tita izmoli njihovu evakuaciju na sigurno – „možda najbolje u Palestinu, gdje boravi brojna kolonija poljačkih izbjeglica i njihove djece. Petar Gardetitz „*toplo preporuča molbu Poljaka, poglavito zato, što je grofica Potocka besprijekorna, trojica njezina braća bore se u poljskim odredbama na strani saveznika. Još iz vremena biskpa Strossmyera poznata je prijateljska veza obitelji Potoke prema biskupu i njezina simpatija za njegove slavensko-prosvjetne ideje.*“³³⁶ Nema, međutim, nikakvih daljnjih vijesti o sudbini poljske kolonije na Krku.

³³⁴ HR HDA, ZAVNOH, kutija 3, br. 2562-br. 1536/43 od 12.11.1943.godine.

³³⁵ Tvrdnju potkrijepljuju Izvještaji Helmova agenta Rippa iz Crikvenice, koju su groficu Potocku i njezinu obitelj pratili. HR HDA, Arhiv Helm, fond 1521, br. 34, do, 68.

³³⁶HR HDA, ZAVNOH, kut. 3, br. 2562-br. 1536/43 od 12.11.1943.godine.

V. Tereti poslijeratnog razdoblja

ZAVNOH koji je nakon „Oslobođenja“ preuzeo riznicu bivše NDH (15.6.1945.), mogao je regulirati financijsko zbrinjavanje žrtvava rata (obitelji palih boraca i invalida NOB)³³⁷, te žrtava fašističkog terora. U potonju je kategoriju spadalo „*svako lice, koje je nastradalo bilo posredno ili neposredno....od fašističkog terora,lica koja su nastradala od nagaznih mina, bombardiranja, idući u zbjeg pre okupatorom, u zarobljeništvu ili u internaciji....i njihove porodice (...)*“.³³⁸

Najveću pozornost su Socijalni odsjek ZAVNOH-a, a zatim njegov pravni nasljednik, Ministarstvo za socijalnu politiku, posvećivali ratnoj siročadi, djeci i mladima koje će država odgajati i bdijeti nad njihovoj fizičkoj dobrobiti i duhovno-intelektualnom razvitku. Ta su djeca i dječji domovi za ratnu siročad „*pod posebnom pažnjom države*“, dekretiralo je Ministarstvo socijalne politike 6.6.1945. Za takve ustanove NOO su morali namaknuti sredstva za živežne namirnice, mlječne proizvode, voće i povrće. U tim domovima su morale postojati pionirske organizacije i organizacije Udruženja socijalističke antifašističke omladine USAOH³³⁹, dok su se dadilje i odgajateljice regrutirale od AFŽ.³⁴⁰ Ministarstvo je naročito stogo nadziravalo djecu smještenu u „Dječje kolonije“, koje je još osnovao ustaški režim³⁴¹. i zbrinjavanje djece u katoličkim samostanima: Zadužene za kontrolu bile su savjetnice Ministarstva Lenka Maestro

³³⁷ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut. 132, br. 13483-2670/45 (s brojevima 354/45 i 354/45 od 12.3.1945.) iznosi pomoći.

³³⁸ *ibid.* kut. 132, br. 13.515-2763/45, 9.6.1945.godine. Definicija i krug ovlaštenika za pomoć borcima i žrtvama fašističkog terora. Prvobitna uredba o definiciji, fond 292, kut. 26. br. 22082 od 18.12., na osnovu uredbе NKOJ od 19.12.1944. Ona je ključna za procjenu statusa „žrtve“. Kriterije za priznanje statusa „žrtve“ i za dobivanje pomoći Ministarstvo je objavilo u „Vjesniku“ od 5.12.1945: *ibid.* kut.26, br.22.222 (27.12.1945). Na osnovu ovoga podatka treba relativirati nerazmjerno strogu ocjenu Mihaela SOBOLEVSKOG, po kojoj su komunističke vlasti zapostavljale civilne žrtve (uključivši one fašističkog terora) u korist partizana: Mihael SOBOLEVSKI, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata . U: Časopis za suvremenu povijest (ČSP), god. 24, br. 1, Zagreb 1992. str. 177–222.

³³⁹ Dokumenti - Materijal o omladinskom pokretu u toku rata, Beograd 1948; I kongres antifašističke omladine Jugoslavije, Bihać 27—29. XII 1942, Beograd 1946, 68; Ovdje navodimo iknjigu dokumenata: Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba, Zagreb 1955, 101.

³⁴⁰ *ibid.* kut. 132, br. 13424-2532/ VII-1945.

³⁴¹ U vrijeme NDH je „Caritas“ Zagrebačke nadbiskupije smjestila djecu s Kozare u katoličke obitelji, koje su preporučile pojedinačne župe: Župa Sv. Ivan Zabno kod Zagreba osnovala je i sama „v. Ciril PETEŠIČ; Kolonizacija djece u župi Sv. Ivan Žabno. U: [www./hrcak.srce.hr/file/147996](http://hrcak.srce.hr/file/147996) .

(koja je još u Socijalnum odsjeku ZAVNOH-a bila zadužena za socijalnu skrb nad djecom) i Nena Šiler.³⁴²

Strožu kontrolu najavilo je ministarstvo i za hraniteljske obitelji, koje su primile djecu na uzdržavanje. Djeca će i dalje živjeti u obiteljima, a „država“ će nadzirati zdravstvenu zaštitu, odgoj i školovanje te djece, „*dok dijete ne postaje samostalan čovjek*“.³⁴³ Ministarstvo je poduzimalo napore vratiti u zemlju djecu s jugoslavenskim roditeljima, smještenim u domovima u inozemstvu. Jugoslavenski predstavnici u Austriji su jugoslavenske građane podržavali i potpomagale djecu izbaviti iz domova i vratiti ih u Jugoslaviju.“ Tada su međunarodne organizacije, potaknute posebnim patnjama brojne ratne siročadi i žrtava progona te logora, o mogućnostima prekograničnog usvajanja djece, kojima su uzmanjkali roditeljski dom ili hraniteljske obitelji.³⁴⁴ Jugoslavija je taj problem htio riješiti svojim snagama - zato je u domove za siročad primale i majke s ili bez djece - stvorili su se prvi modeli, nalik ustanovama sustava „SOS-dječje selo“ (osmišljenih od Austrijanca Hermanna Gmeinerja). I mladi koji su živjeli u lošim materijalnim uvjetima; te nemalen broj djece, koju su roditelji smjestili u državne dječje domove, jer su im samo oni mogli pružati redovnu i kvalitetnu prehranu, te sedmogodišnju redovito školovanje, kao uvjet za srednjoškolsku maturu.³⁴⁵

Socijalistički odgoj i socijalizacija za vjerne komuniste bili su osigurani - i ta su djeca bila izgubljena za Židovsku općinu (kao što su bila izgubljena za prozelitska nastojanja vjerskih zajednica) , - usporedbe radi: djeca smještena u katoličke samostane (do 1946. godine Ministarstvo je još toleriralo to stanje, premda je još 1945. godine postepeno smjenjivalo crkveno vodstvo svojim službenicama³⁴⁶) nisu mogla biti do te mjere temeljito otuđena od židovstva, djeca su se vratila (židovskoj) vjeri roditelja odnosno židovstvu, a radi spašavanja od progona pokrštena djeca (kao i odrasli) ignorirala bi krštenje.³⁴⁷ Država je brinula o

³⁴² HR HDA, fond 292, kut.30, br. 423 od 9.1.1946.

³⁴³ HR HDA, fond 292, kut.30, br. 770 od 1.2.

³⁴⁴ *ibid.* kutija 6, br. 113/48 od 23.2.1948.

³⁴⁵ *ibid.* fond 207, Z-2712, br. 7.1070.6.2.1944. Država si osigurava i odgaja svoje „Janjičare“, glasili su - pema usmenoj predaji - zlonamjerni komentari na račun državnih dječjih domova.

³⁴⁶ HR HDA, ZAVNOH, fond 207, kut. 132, br. 13483-2670/45 (s brojevima 354/45 i 354/45 od 12.3.1945; br. 13.515-2763/45, 9.6.1945.godine. kut. 133, br. 13.577 - Spisak izvršenih isplata do 15.6.1945.iz gotovine zatečene u času primopredaje odn. preuzimanja nadležstva bivše NDH po Ministarstvu socijalne politike. Ministarstvo soc. politike.

³⁴⁷ B. POLIĆ; Imao sam sreće. 314,315 Naida Mihal Brandl je u svojoj disertaciji istraživala identitet poslijeratnog židovstva, no odnos prema krštenju prije rata nije obrađen: MIHAL BRANDL Naida, Židovi u Hrvatskoj od 1944-

zdravstveno zaštiti, školovanju, radu - i o psihološkoj proradi doživljanih trauma. Cezar Danon pretrpio je gubitak od 80% članova majčine obitelji: *i(...)e dugo godina poslije tog stravičnog rata budio se noću preplašen, oznojen, sa snažnim lupanjem srca, jer sam sanjao da me proganjaju nacisti. Sigurno nisam jedini koji je to doživljavao.*³⁴⁸ Iz razgovora s preživjelima je autorica razabrala, kako im je bilo teško započeti razgovor o doživljajima, poglavito o nestalim i nastradalim članovima obitelji - kako su zatomili u sebi i u svoje sugovornike želju da se razgovara „*Dajte da zaboravimo*“, bila je najčešća reakcija. Da Rabski zbijegovi na Rabu, ili izbjeglice na Korčuli, Visu živjeli kao u predratnim ljetovalištim na moru, i da se zbijegovi u Italiji nisu provodili kao što su to sugerirali klišeji o „bella Italia“, to oni koji nisu morali iskusiti egzil, nisu mogli/nisu htjeli vjerovati - kao što nisu vjerovali da se partizanština nije sastojala samo u „slobodnoj ljubavi“.³⁴⁹ Znanje da razgovor može biti lijek i pomoć, moralo je dozrijevati - i to iskustvo dijele Židovi i druge žrtve rata iz mnogih nacija.

Od posebnog je značaja stoga zalaganje nekolicine liječnika: Već spomenuti Dr. Dezider Julius (koji je vodio bolnicu u Otočcu) poslije rata je izgradio psihosocijalnu službu i nastojao pridobiti mlade liječnike da se osposobe za rad sa traumatiziranim žrtvama rata i progona.³⁵⁰ bili su to liječnici dr. Stjepan Steiner, kardiolog i kasniji osobni liječni predsjenika SFRJ Josipa Broza Tita (1915-2006.), njegova supruga, kirurginja Dr. Zora Steiner, pedijatar Dr. Teodor Grüner (1913-2016)³⁵¹ i psihijatar Dr. Stjepan Bettlheim.

ZAVNOH se brinuo za Židove - žrtve rata, premda se židove žrtve ne izdvajaju iz mase žrtava raznih kategorija. Njihov rad u civilnim službama, na sanaciji ratnih posljedica i na uspostavi organa vlasti nije se mogao procjeniti, odnosno same vlasti nisu zabilježile kao rad Židova - u tim popisima registrirani su kao Hrvati. Ni strane sudionike NOB-a niti jedan izvor nije zabilježio. Doprinos Židova pobjedi nad fašizmom u Jugoslaviji ne samo što se ne zrcali u njihovu udjelu dužnosnika i dužnosnica javne državne uprave - on se ignorira u osnivačkim dokumentima nove države: Na Drugom zasjedanju Inicijativnog odbora ZAVNOHA; u radnom

1952. (Dokt. disertacija) Zagreb 2015.. Slijedom toga nema osvrt na nj ni u KERKÄNNEN Ari, Yugoslav Jewry, ili u GORDIEJEV Paul Benjamin; Voices of Yugoslav Jewry. New York 1999.

³⁴⁸ C. DANON; Preživjeli smo 36,37.

³⁴⁹ B. POLIĆ, Imao sam sreće. 320

³⁵⁰ Vladimir DUGAČKI, Dr. Dezider Julius, Hrvatski biografski leksikon <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8827> (2005).

³⁵¹ Branko POLIĆ; Teodor Grüner, uz stoti rođendan. u. Novi Omanut, Godište XX, broj 3 (116), Zagreb, ožujak – travanj 2013 / 5773: www.kd-miroslavsalomfreiberger.com/resources/.../omanut_116.p...i Vladimir DUGAČKI; Teodor Grüner, u Hrvatski biografski leksikon <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=59643> (2005).

djelu (14.6.1943.) Pavle Gregorić³⁵² se obratio prisutnima „u ime Srba i Hrvata“ sa napomenom da je progon Židova, posebno poglavlje podjarmljivanja naroda od strane okupatora, stvarno započeo čim se Jugoslavija okrenuo nacionalsocijalističkoj Njemačkoj, i to već 1937.godine. (...) U daljnjem tekstu je riječ samo“ „o ubijenim Srbima, i o zaslugama Hrvata i Srba za dizanje Ustanka i borbe protiv okupatora“.³⁵³

U Nacrtu Odluke o ustrojstvu i poslovanju AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih veća narodnog oslobođenja (čl. 20) određeno je da zemaljska vijeća „sačinjavaju narodni predstavnici ...bez razlike narodnosti, rase, veroispovesti i političko-partijske pripadnosti“.³⁵⁴ To bi se moglo smatrati implicitnom potvrdom nazočnosti Židova, da popis „Nacionalni sastav vijećnika AVNOJ-a“ ne demantira takvu pretpostavku: Tijelo od 68 članova obuhvatio je „Hrvate, Srbe, Čehe i Nijemce“³⁵⁵, a niti jednog Židova - iako se po imenima i prezimenima, kao i po predratnim funkcijama moglo zaključiti da je barem Winter Dr. Franjo, advokat iz Bjelovara, deklariran kao „Hrvat“, bio židovskog porijekla, isto tako kao i Boris Balaša, trgovac iz Karlovca, zapovjenik Žumberačko-pokupskog odreda, kasnije major JNA.³⁵⁶ Dr. Milan Polak, odvjetnik iz Bjelovara³⁵⁷, te Stjepan Šalomon, „radnik“ iz Zagreba, vijećnici ZAVNOHA (194 članova)³⁵⁸ deklarirali su se također „Hrvatima“.³⁵⁹ Mišo Levi obnašao je financijske poslove u Predsjedništvu ZAVNOH-a.³⁶⁰ Židov Leo Mates³⁶¹, jedan od Titovih vrhunskih diplomata.

³⁵²Dr. Pavle GREGORIĆ, liječnik, iz Zlatara, član Politbiroa Centralnog komiteta KPH, tajnik Predsjedništva ZAVNOH-a i vijećnik AVNOJ-a: 23, 24, 26, 27, 51,66, 72, 100, 102, 104, 132, 143, 147, 163, 259, 261, 268, 277, 308, 418, 536, 538,567, 572, 573, 574, 575. Dokumenti ZAVNOHa, Institut za historiju Radničkog pokreta. 595.

³⁵³ HR HDA, fond 206, kutija 2, bb. Tekstovi govora Drugog zasjedanja-radni dio. str8-11. Drugom zasjedanju nazočio je predstavnik Armije Velike Britanije, major Jones.

³⁵⁴ ibid. fond 206, kut.11, br. 2.1715/1944. Edvard Kardelj je u svom referatu „Put nove Jugoslavije - NOB borba slavenskih naroda“ naglasio je tom prilikom da će u izgradnji nove Jugoslavije sudjelovati „seljaci pretežito, ali i naprednih intelektualaca, imućnih slojeva, industrijalaca, trgovaca...“: ibid. kut.11, br. 2.1742/1945.

³⁵⁵ HR - HDA, ZAVNOH, kut. 10, br.2.1670-travanj 1945.godine.

³⁵⁶ ibid. kut.10, br.2.1672 - travanj 1945.

³⁵⁷ POLAK dr Milan, odvjetnik, iz Bjelovara, član Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, vijećnik ZAVNOH-a: Dokumenti ZAVNOH-a, na nav.mj. 569

³⁵⁸ HR HDA. ZAVNOH je 27.7.1945. preimenovan u „Narodni Sabor NRH“. Kao novi članovi primljeni su Ivan PELCER i Dr. Hinko KRIZMAN. ibid. kut. 10, br. 2.1677 od 27.7.1945. Taj dan proglašen je „Narodnim praznikom“.

³⁵⁹ HR HDA, ZAVNOH, ibid. kut.10, br. 2.1672- isto.

³⁶⁰ ibid. kut. 6, br. 1184 od 16.10.1944.

³⁶¹ Leo Mates rođen je 1911. U Osijek. Sudionik NOV; 1961.god. u diplomatskoj službi u ambasadama Jug. u SAD i UN. Zatim ravnatelj Instituta za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

Dne.11.7.i 27.7.1945.godine, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je smatralo potrebnim „da se o zločinima koje je okupator i njegovi pomagači učinio u našoj zemlji prema Jevrejima izrade zasebni elaborati“, kako za domaću javnost, ali i za međunarodne institucije, s obzirom na pripreme suđenja zločinima, koje ima europsko i međunarodno značenje“. *Bilo bi važno da u Komisiji budu zastupljeni Židovi kvalificirani za preživjelih i povratnika, te da se kontaktiraju sve židovske općine i institucije.*³⁶² Predsjednik Zemaljske komisije Dr.Leo Singer je taj zadatak preuzeo za Hrvatsku i uključio u to do tada neobrađeno područje bivše Riječke provincije.³⁶³ Njegov pomno obrađeni „Elaborat o progonu Židova“ danas služi za proučavanje dinamiku provedbe „Endlösung“ („Konačnog rješenja“) - no,doživio je sudbinu cjelokupnog arhivskog fonda „Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“ i same komisije: Zbog nekoliko pogrešaka - npr. opetovanih navoda istih imena i prezimenas proturječnim podacima o okolnostima njihove smrti - hrvatski ali i strani povjesničari su rad komisije (koji se odvijao pod uvjetima netom savršenog rata, od svibnja 1945. komisija je radila na utvrđivanju mjesta masovnih grobnica i identiteta leševa u njima) pripisali „ideološkoj zatucanosti i tendencioznom „prepravljanju“ obdukcijских nalaza po „diktatu s višeg mjesta“ da poluče rezultat u skladu s političkim potrebama“.³⁶⁴

Kritička provjera istraživačkog djela i nalaza rada komisije nameće zaključak da ne samo liječnici u timu komisije radili „legte artis“, nego da su se i pravnici trudili, da je postojala kontrola rada.³⁶⁵

Do sada neistražena građa u Hrvatskom Državnom arhivu Zagrebu, kao i u Arhivu Republike Slovenije pokazala mi je da su Židovi oslobođeni iz talijanskog logora za Židove na otoku Rab, svjesni krenuli u susret novoj neizvjesnosti, novim opasnostima - memoarska literatura preživjelih autora, koji su se odlučili za sudjelovanje u borbama za potpuno oslobođenje zemlje, ne srkali sve poteškoće kroz koje su prolazili i budući partizani na putu do partizanskih uporišta,

³⁶² DARI, fond JU-06, br. D-2046/45 od 27.7.1945.

³⁶³ DARI, fond Commissione cittadina per i crimini di guerra di Fiume, fond 106 JU 41 , br. D-2046/45 - Commissione cittadina per i crimini di guerra di Fiume.

³⁶⁴ Martina GRAHEK RAVANIĆ; „Narod će im suditi“. *Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944-1947*. Zagreb. 2013.- Michael PORTMANN; *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren. 'Volksfeinden' und 'Verrätern' in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943-1950)*. Wien 2007, 9, 73,74.

³⁶⁵ Ferdo Čulinović kao predsjednik Zemaljske komisije za Hrvatsku ali i neki suci „Narodnih sudova“ i „Vojnih sudova“ na nekoliko istraživačke zapisnike uložio kritiku zbog manjkavih dokaznih postupaka i vratio zapisnike autorima na pozorniju doradu. Primjer pod HR HDA, ZKRZ-GUZ, mikrofilm Z-2959, ZM 22/26, kutija 29, smrtna presuda br. 1764/45 od 16.8.1945.

i civili u potrazi za sigurnošću i novim domom. Sva ta literatura ostavlja tek blijede, tek oskudne informacije o životnim uvjetima kroz koje su morali prolaziti netom oslobođeni logoraši. Za to je potrebno proučiti izvore službenih organa ZAVNOH-a zaduženih za uspostavu „narodne vlasti“ u „oslobođenim krajevima“, u koje su uključili Rabski zbijeg, i u koje su se bivši logoraši uključili.

Najviše u sjećanju je svima potreba opetovanih novih bijegova od neprijateljskih napada, kroz oštru Ličku zimu, više metara visokog snijega i snježnih napuha, glad i neprijateljsko ponašanje domaćeg stanovništva prema njima. Partizani su preuzeli brigu o njima, osigurali im smještaj, organizirali prehranu i zaštitu, upozoravajući lokalne Narodnooslobodilačke odbore na sudbinu koju su Nijemci namijenili svim Židovima. Međutim, na terenu nije bilo razumijevanje za to; službenici Narodnooslobodilačkih odbora nisu o tome imali niti mnogo znanja niti razumijevanja. Domaće stanovništvo živjelo je u oskudici i stalnoj ugrozi - ta, ratu se 1943. godine još nije nazirao kraj; naseljavanje Židova iz Raba na kopnu odvijala se u jeku *Pete neprijateljske ofenzive* u Bosni i u zaleđu Dalmacije, njemačke okupacije cijele Dalmacije, Primorja, Kvarnera i svih otoka³⁶⁶; od siječnja 1944. godine Nijemci su stanovništvo Like i Gorskog kotara prisiljavali na bijeg na Kordun i Baniju, kad su poduzimali operaciju *Wolkenbruch* („*Prolom oblaka*“) prema tim krajevima. Partizanski teritoriji nije bilo mirno, sigurno i stabilno područje - a u takvoj situaciji bili su i domaći ljudi sami sebi najbliži: Solidarnost među sobom nisu ni pokazivali svi bivši Rabski zatočnici - niti u logoru, niti na slobodi: Oni, koji su kroz logorski život Rabu (a neki su prije Raba boravili u logoru u Kraljevici) uspjeli sačuvati nešto od svojih vrijednina, novaca, bolje odjeće i(li) obuće, pobunili su se kad su se njihovi predstavnici pred vlastima obvezali doprinostiti troškovima uzdržavanja iz sačuvane imovine. Iako je Jaša Romano ocjenio da su jugoslavenski Židovi, „*kao rijetko koja jevrejska zajednica u Europi potvrđivali svoju volju sa suživot s drugim jugoslavenskim narodima i narodnostima*“³⁶⁷, trezvenije treba reći da je suživot židovskih civila - među kojima je bilo i stranih Židova - iznjedrio mnogo sukoba i uzajamnih nesporazuma, okrivljavanja, ocrnjivanja. Lokalno stanovništvo ih nije prihvatilo gostoljubivo, uskrativši im hranu, smještaj, pomoć kad je trebalo bježati - Iskustva židovskih izbjeglica nakon oslobođenja iz Kampora (rujan 1943. godine) ne razlikuju se onih prijeratnih židovskih zbijegova u Kraljevini

³⁶⁶ A. GIRON, Zapadna Hrvaska. 289-305.

³⁶⁷ J.ROMANO, Jevreji na Rabu...39.

Jugoslaviji: odnos Kraljevine Jugoslavije prema Židovima i židovskim izbjeglicama - tada se radilo o strancima - nije bio ni bolji ni loši nego onaj 1943-1945.

Na pitanje, je li godine 1943. u ličko stanovništvo „čamio“ antisemitizam, koji se naglo probudio prema Rabskim zbijegovima, odgovori daju službeni dokumenti činovnika narodnih odbora u općinama i okruzima i domaćini zbijegova, zapovjednicu partizanskim jedinicama i rukovodećim razinama ZAVNOH-a, i sve do predsjedništva ZAVNOH-a. Aleksandar Lebl³⁶⁸ nagađao da su možda „školovanje osobe“ bile „zaražene“ antisemitskim predrasudama naspram Židova, no „nipošto“ domicilno stanovništvo područja Like, Korduna i Banije, većinom Srbi, koji su u svojim selima sve do Ustanka rijetko kad imalo prilike upoznati Židove.³⁶⁹ Evelyn Waugh je u svom dnevniku potražio razloge za „surov postupak“ partizana sa Židovima: u činjenici da su ih Talijani u logoru u Rabu tretirali bolje od Slovenaca i Hrvata. Uz to, Židovi su dobivali UNRRA-inu pomoć, iako su partizani zaprimljenu pomoć znali zadržavati i odugovlačiti podjelu.³⁷⁰ Postojao fenomen koji se izučio tek nakon Drugoga svjetskog rata, kad su se antisemitski izgredi događali u predjelima Njemačke, za koje se iz povijesti NS-režima moglo pretpostaviti da su Židovi temeljitio istrebljeni, sve do jednoga. Jesu - u Njemačkoj Demokratskoj Republici, gdje su se preživjeli Židovi pritajili i sklonili, antisemitizam je nadživio nacizam.

No, to je samo jedan aspekt: Arhivska građa, ali i memoari preživjelih pokazali su mi raznovrsniji. složeniji dijapozan iskustava u suživotu Rabskih zbijegova na „oslobođenim teritorijama“ . Izbjeglice su nailazili i na požrtvovnost nekih domaćina, kako što su iskusili

³⁶⁸ Aleksandar Lebl, r.1922. u Beogradu, sudionik NOV u VII. Banijskoj diviziji, u kojoj su služili i Židovi-bivši zatočnici talijanskog logora Kampor (otok Rab): Jaša ROMANO; Jevreji Jugoslavije Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata. Beograd 1980. 423.

³⁶⁹ Aleksandar Lebl, mail-odgovor autorici 28.5.2017.

³⁷⁰ Carlos VILLA FLOR;, Displacement and Exile in Evelyn Waugh's Post-War Fiction.. Na: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/136098>: Evelyn Waugh je svoj doživljaj Drugog svjetskog rata, njegovo sudjelovanje kao britansko vojno lice proradio u trilogiji „Sword of Honour“. Njegov boravak u ratnoj Hrvatskoj, 1944 -1945 izoštio mu je svijest za zabrinjavajuću egzistenciju ljudi u logorima za raseljenje osobe (Displaced Persons' Camps), naročito pak za Židove i njihov egzil. Poglavitno novela „Unconditional Surrender“ (1948) zrcali Waugh's dodir s jugoslavenskim Židovima: u Topuskom, sa Židovima iz Rabskog logora i sa Židovima evakuiranim u Italiju - u Lecceju, u logoru sa starijim osobama: Oni nemaju šansu doći u Palestinu, jer se ondje, odnosno u Državi Izrael traže mladi, radno sposobni ljudi, a ne osobe potrebite tuđe pomoći. Waugh uspoređuje razne sudbine židovskih „Displaced persons“, da bi zaključio kako su sudbine onih u sigurnim logorima i one na ratnim područjima jednake, plod ideologije, kojoj su vjernost i posluš važnije od života pojedinaca, i koje preko smrti milijuna ljudi prelaze kao preko „kolateralnih žrtava“. Waugh, kao katolički konvertit, jest protivnik komunista. Optužujući „ideologije“krivce za milijunsku smrt, on jasno aludira na nacizam i na staljinizam - no, kako Villa Flor ističe - Waugh se okanio manihejske podjele Svijeta, pokazujući da sei Savezničko, konkretno britansko ratovanje nije bitno razlikovao od njih.

surovost partizana. Rabski logoraši su se pridružili partizanima iz zahvalnosti za pomoć tijekom prijenosa vlasti od Talijanske vojske u nadležnost odbora logoraša, i u evakuiranju - držao ih je ideal partizanske borbe, izgradnju nove države jednakosti sviju bez obzira na društvenu i nacionalno podrijetlo, vjeroispovijesti i pripadnosti predratnim društvenim klasama. Borbeno sposobni odazvali su se mobilizacije - oni koji nisu bili primljeni u borbene jedinice, angažirali su se za ostvarivanje ambicioznih planova ZAVNOH-a za uspostavu novog društva: napose u medicini, zaštiti zdravlja boraca, ranjenika i civilnog stanovništva. Bolničarke Rabske židovske brigade djelovale su i na slovenskom ratištu - dokumenti u Arhivu Republike Slovenije spominju njihova imena, koje do sada bile pale u zaborav. Bivši logoraši sjećaju se s koliko ljubavi su Židovke preuzele ratnu siročad i brinule o njima u dječjim domovima, te zalagale se za redovito školovanje djece na oslobođenim teritorijima unatoč ratnoj opasnosti.

Premda u službenim proglasima o ciljevima NOB, borba za spas progonjenih Židova nije nigdje spomenut, kao što nije ni istaknut njihov doprinos NOR-u. Nakon kraja rata je ZAVNOH, koji je postojao do kraja Provizorne vlade, angažirao svoje suradnice iz vremena NOB, primio ih u službu: Popisi namještenika ministarstava i javnih poduzeća³⁷¹ sadrže imena Židova i Židovki iz partizanskih redova, te im je na taj način osigurao i redovitu prehranu u svojim menzama plus cigarete ili bonove za obroke. Poslijeratno židovstvo se ipak opredijelilo za nevidljivost, neprepoznatljivost: Židovi su uronili i nastojali preživjeti u nezamijećenom kutku.³⁷²

S druge strane su Rabski zbijegovi postali svjedocima „*nerazumno brutalnom kažnjavanju*“, tj. strijeljanju liječnika koji je premoren od danonoćnih dežurstava nije više smogao snagu preuzeti još jednog pacijenta, ili mladog bivšeg logoraša partizana, koji je pokušavao promjeniti jedan svoj zlatnik za novčanice. Samovoljno rekviriranje i teroriziranje civilnog stanovništva od „*raskalašene soldatekske*“ bili su tek „*najave*“ ophođenja partizana sa isto tako samovoljno proglašenim „*narodnim prijateljima*.“ *Mnogi su postali komunistima, malen broj je to i ostao*“, sažeo je svoja iskustva Zeev Milo.³⁷³

I iskustva židovskih izbjeglica zrcale se kroza sve izbjegličke valove - rumunjske 1945, mađarske 1956, čehoslovačke 1968, poljske 1971, naposljetku u jeku „*izbjegličke krize*“ 2015.

³⁷¹ HR HDA, ZAVNOH fond 206, kut.Z1. 2.1093-841/1944 – Min.soc. politike, br. 2528 (2934-IV.1/45 od 25.4.1945.

³⁷² Paul Benjamin GORDIJEV opisuje njihovo stanje u neposrednom poraćju kao „Submergence – creating a new secular Jewish community(to live) simultaneous participation in two different but historically convergant symbolic universes. P.B. GORDIJEV, Voices. 6.

³⁷³ Z. MILO, Im Satellitenstaat. 209.

Gostoljubivost ima svoje granice - a njih diktira i masovnost. Dijeljenje, prihvaćanje stranaca u stan i kuće, susret sa strancima. očito postoje neki reakcijski mehanizmi, koje svaka nova generacija doživljava.

Prilog 1

Popis bolničarki Rapskog bataljuna upućenih na teritoriji OF u Sloveniju

- Macoro Klara, krojačica iz Sarajeva (r.1923.godine) i to u „Štabu i štabnoj patroli“³⁷⁴; Finzi Regina (r.28.10.1918. u Sarajevu) i Koen Erna (r.27.12.1918 u Sarajevu) bile u 1.četi I.bataljuna³⁷⁵,

u 2.četi I. bataljuna bile su Papo Rita (r.3.2.1926. u Sarajevu i ondje nastanjena), te Papo Luna (r.1.4.1924.³⁷⁶

U Udarnoj četi djelovale su Ginka Ofenbah (r.22.11.1928 u Lodzu, Poljskoj, nastanjena u Zagrebu³⁷⁷); Zlata Vizler (studentica, r.21.2.1922 u Tuzli i ondje nastanjena)³⁷⁸, Poriška Grün (r.25.6.1917. u Madžarskoj, nastanjena u Zagrebu), Danon Šarlota (r.28.12.1909. u Mostaru i ondje nastanjena)³⁷⁹.

U 2.bataljonu 1.četi

Pavla Izrael (frizerka r.11.7.1922. u Sarajevu, ondje i nastanjena), radila je u Šercerovoj brigadi³⁸⁰

Lederer Edeta (sic!) Ona je 1944.godine ranjena u Sloveniji i prebačena u Bari na liječenje..³⁸¹

2.bataljon, 2.četa:
Selinger Jelena (r. 23. ili 25.5.1923. u Sarajevu, ondje i nastanjena); kasnije dodijeljena 3.četi II.bataljona³⁸²

Kiršner Gizela (r.8.3.1923. u Sarajevu, učenica ondje nastanjena); također premještena u 3.četu II.bataljona.³⁸³

III.bataljon, 1.četa:
Druker Gerda (r.9.7.1928. u Banja Luci, nastanjena u Mostaru) Upućena u Turjak-Rašicu na

³⁷⁴ SI-AS, Glavni štab Osvobodilne fronte in odredov partizanov, fond 1851, kut.8, dok,188, Svi se podaci iz toga fonda odnose se na XVIII. Diviziju. 15.9.1943. Rođena je 6.9.1923. u Sarajevu, nastanjena u Mostaru. Bila je u Glavnome štabu,- J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije, 436.

³⁷⁵ ibid. SI-AS, kut.8, br. 188 Koen Erna bila je i u Štabu Unske Operativne grupe.:J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije, 411.-Finci prema J.ROMANU, op.cit. r.1921.g.

³⁷⁶ SI AS, 1851, kut.8, br. 188; J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije, 455. Ona je kći Morica Papo. Njezinu sestru Reginu autor nije naveo. Papo-Binenfeld Salamona Regina-Gina, r.1924. bila je referentica saniteta u VII.Banijskoj diviziji i načelnica bolničke ljekarne u bolnici 2a IV. korpusa. J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije, 456

³⁷⁷ SL AS 1851, na nav.mj. Prema J.ROMANu,op.cit. 456. I njezin otac Sigmund,m r.1898, radio je u pozadini NOV-a na Baniji.

³⁷⁸ Radila je, po J. ROMANO; u Šercerovoj brigadi, da bi kasnije bila prebačena u Okružni komitet KPH za Gorski kotar. J.ROMANO; Jevreji Jugoslaviji, 508.

³⁷⁹ SL -AS, fond 1851, kut.8, br.188. Za Porišku Grün (Šarlotu Danon J.ROMANU, op.cit. nema podataka.

³⁸⁰ SI AS, fond 1851, kut.8, dok,188: J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije, 394.

³⁸¹ Lederer - vjerojatno Edita: J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije 424 (Edita-Dita)

³⁸² SL AS, fond 1851, na nav.mj. ; J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije, tvrdi da je bila domačica u Zagrebu. i da je bila dodijeljena Komandi Gorenjskog vojnog područja: 480-

³⁸³ SL AS fond 1851, kut.8, dok.188.- J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije, 409.

Žumberak, u 13.Proletersku brigadu; kasnije je postala omladinskim rukovodiocem u toj brigadi³⁸⁴.

Lederer Tea (r.19.12.1925 u Sv. Ivanu-Žabnom, nastanjena u Skradinu. Prema J.Romanu, smrt nju je zatekla 15.6.1944. kod sela Dolže na Dolenjskemu: dok je previjala ranjenog vojnika, uhapsio ju je Belogardista i ubio.³⁸⁵

Vizler Nada (r.3.7.1920, Tuzla, nastanjena u Supetru), poginula je u partizanima.³⁸⁶

III.bataljon, 2.četa:

Za Baruh Elu, Eskenazi Anicu i Romano Anicu nema podataka u evidenciji. J.Romano navodi za Baru Elu (učenicu r.1922. u Sarajevu, prebjegla u Dubrovnik i interniranu u Kuparima, zatim na Rabu. U Sloveniji je dodijeljena XIV. diviziji i demobilizirana u rangu zastavnika.³⁸⁷

Eskenazi Anica (r.1915, r.Finci, domaćica u Zagrebu), djelovala je kao bolničarka u više slovenskih partizanskih jedinica)³⁸⁸

Romano Anica (r.1923. učenica u Sarajevu), radila je u partizanskoj školi u Mrkoplju (Gorski kotar).³⁸⁹

III.bataljon, 3.četa:

Šenvald Irena (r.7.3.1923. u Tuzli, ondje i nastanjena)³⁹⁰:prema Jaši Romanu krojačica, član SKOJ-a, bolničarka u VII. banijskoj diviziji, sekretar SKOJ-a.³⁹¹

Tolentino Flora (r.22.11.1922. u Sarajevu, učenica u Sarajevu)³⁹², pobjegla je 1941. u Dubrovnik i biva internirana u Kuparima, a u lipnju 1943. u Rabu. Kao bolničarka radila je u slovenskom Agitprop-u i u Slovensko-istarskoj brigadi, zatim u Agitpropu Okružnog komiteta KPH Buzetskog kruga, i u Kazališnoj družini ZAVNOH-a³⁹³.

Na popisu dužnosnika i rukovodstva Rapske brigade nakon njezina raspuštanja (u Sloveniji na Mašunu (u šumskom predjelu Snežnika, na raskrišću općina Pivka, Ilirska Bistrica i Loške Doline) 15.9.1943. preuzeti su u jedinice muški pripadnici Rapske brigade Švajger Ernest (r.1913. u Litiji); Spindler Drago(r.27.8.1920 u Moravcima), Hartman Branko (r.11.6.1921. u Mariboru), Elsner Ivan (r.14.2.192 u Ljubljani), Klein Viljem (r.6.3.1909. u Kočevju-Sodaržici), Vinkler Venceslav (r.10.8.1907. u Lokvi)³⁹⁴: Za sve njih ne mogu ustanovit da se radi o Židovima, niti se nalaze na popisu Jaše Romana.

³⁸⁴ SL AS, fond 1851, J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije 355.

³⁸⁵ J:ROMANO; Jevreji Jugoslavije. 425.

³⁸⁶ SL AS, fond 1851, na nav.mj. J.ROMANO je ne vodi.

³⁸⁷ J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije. 329.

³⁸⁸ J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije. 359

³⁸⁹ J.ROMANO, ibid. 470.

³⁹⁰ SI-AR, fond 1851, kut.8, br. 188.

³⁹¹ J.ROMANO; Jevreji Jugoslavije. 485.

³⁹² SI AR, fond 1851, kut.8, br. 188.

³⁹³ J.ROMANO, Jevreji Jugoslavije, br. 500.

³⁹⁴ SI AR, fond 1851, kut.8, br. 188.

Prilog 2

Popis nejugoslavenskih zatočenika talijanskog Koncentracijskog logora za Židove, Rab

1. ABELES Fritz (rođ. 1919.g.)³⁹⁵
2. ABELES Ivana,(rođ. 1918g.,u Zagrebu), ondje i nastanjena sa suprugom Fritzom³⁹⁶1940. godine Fritz Abeles kao stranac upućen na prisilni boravak³⁹⁷ u Fužine³⁹⁸; supruga je pošla s njima. Iz Fužina je bračni par u studenom 1942.g. odveden u talijanski logor za Židove u Kraljevicu, a u svibnju 1943. premješten u logor Kampor (otok Rab), daljnja sudbina nepoznata
3. ALTMAYER Klara, rođ. 1892.g. u Frankfurtu/Main, udana u Sarajevu; logorašica u Kraljevici sa svojom obitelji³⁹⁹ na popisu JIM Kraljevica Zl. 4551
4. BAEUMEL Ludwig, rođ. 1876 u Beču.⁴⁰⁰
5. BLAU Anna (Anan), gradišćanska Židovka. Sa suprugom Leonom upućena na prisilni boravak u Podravsku Slatinu. .Dne. 17.7.1939. smijela je sa suprugom otputovati na Sušak, jer su dobili brodske papire i ulazne dozvole za Kolumbiju. Anna se nalazi na popisu za Kraljevicu i Rab. Preživjela je rat i vratila se 1947. u Rechnitz (Gradišće).⁴⁰¹ Suprugova sudbina nije poznata.
6. BLUMENFELD Eleonora (prisilni boravak u Fužinama)⁴⁰²
7. EGER Robert (rođ. 1882.g., zavičajan u Beču (JIM-Liste: c.f = capo famiglia)
8. FALL Dr. Gustav (rođ. 4.2.1865. u Beču, ondje i zavičajan). Godine1942. pobjegao je iz Beča u Zagreb, i zajedno sa svojom liječnicom, austrijskom Židovkom Dr. Gretom Fenema, u Crikvenicu. Dne,1.11.1942. oboje su otpremljeni u logor Kraljevica.
9. FENEMA Dr. Grete,(rođ. Fuernberg,, r. u Beču, boravila je u Zagrebu, do 1942., kad je pobjegla u Crikvenicu. Boravila je u logorima Kraljevica i Kampor, na Visu i u Bariju
10. FISCHL Dr.Fritz (rođ. 7.11. f1944 u Beču, ondje i zavičajan. Boravio u logoru Kraljevica, gdje se oženio zagrebačkom pravnicom Zdenkom Graf. Oboje su kao partizani 1944.godine podlegli tifusu.⁴⁰³
11. FREY Liane, (rođ. 1918. u Beču), na popisu JIMa zavičajna u Lipiku (prisilni boravak zajedno s kćeri Juditom, rođ. 1939.,god. Poslije rata se vratila u Beč.⁴⁰⁴
12. GLASNER Ernst, rođ.1890 u Beču, ondje zavičajan, i obitelj (JIM)
13. GRAUBART David, rođ. 1897, zavičajan u Bratislavi (JIM)

³⁹⁵ Liste „Internati del campo di concentramento Porto Re“, Br. 4551, K-24-41/23. Im weiteren abgek. JIM-Liste Kraljevica.

³⁹⁶ Liste JIM 4551, K-24-41/23. I.

³⁹⁷ Prisilnim boravkom - pendantom talijanskog „Confine libero“ je Kraljevsko ministarstvo unut. poslova, Beograd 1939. zamjenio nasilno udaljavanje iz zemlje ilegalne židovske imigrante u Jugoslaviji: Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, XI, 16.listopada 1940, št. 83, 862-863.I isto za Banovinu Hrvatsku.

³⁹⁸ HR HDA, Banovina Hrv.-Odjel državne zaštite (BH-ODZ), fond 158, kut. 68, br. 6812/1940. B.POLIĆ, Imao sam sreće. 171.

³⁹⁹ B. POLIĆ, Imao sam sreće. 36.

⁴⁰⁰ DA Rijeka, Fonds JU 39, S Fasc. Nr. 567.

⁴⁰¹ HDA, ZKRZ.

⁴⁰² BH-ODZ), fond 158, kut. 68, br. 6812/1940. B.POLIĆ, Imao sam sreće. 171.

⁴⁰³ HDA, Zem.komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, mikrofilm Z-2944, 3962.

⁴⁰⁴ B.POLIĆ; Imao sam sreće. 222.

14. HOCHBERGER Makso, rođ. 1923, zavičajan u Pragu, s obitelji (JIM)!
15. HOFFMANN Alex, rođ. 1886, zavičajan u Pragu (JIM)
16. HALPERN Bine (rođ. 24.12.1889 u Dolini, Poljska, zavičajna u Beču); od 19.2.1940 prisilni boravak u Fužinama ⁴⁰⁵
17. HOFFMANN Katarina, rođ. 1903 (supruga Alexa Hoffmanna iz Praga? nečitljivo na popisu JIM)
18. KRAUS Dr. Anton (r.u Beču, 1943.g. na prisilnom boravku u Kraljevici). Bio je suradnik posljednog austrijskog Saveznog kancelara (prije njemačkog „Anschlussa“) Dr. Kurta Schuschniga i ministra pravosuđa Dr. Jožefa Goeroe. Godine 1944. još u Kraljevici ⁴⁰⁶
19. IZAKIEVIČ Elsa, (rođ. 1887. u Beču i ondje zavičajna). U logoru s obitelji (JIM)
20. KNOLL Kurt (rođ. 1926. u Beču, sin Nehemije/Nahema); na JIM-ovu popisu poginulih pripadnika Jevrejskog bataljona ⁴⁰⁷
21. KNOLL Nahem/Nehemija (rođ. 1883. u Beču, ondje zavičajan), (JIM)
22. KNOLL Janina (rođ. 1890. u Beču, supruga Nehemije);(JIM)
23. KOHN Heinrich (rođ. 1900, zavičajan u Beču); s obitelji (JIM)
24. KORANYI Erich (rođ. 1872. zavičajan u Beču), s obitelji (JIM)
25. KORANYI Margarete (rođ. 1894. Erichova kći, zavič. u Beču), (JIM)
26. KRAUS Dr. Ivan (rođ. 1890., zavičajan u Zagrebu i u Beču), s obitelji (JIM)
27. KRAUS Julio (rođ. 1900. detto), s obitelji (JIM)
28. KRAUS Elvira (rođ. 1900, detto, Julijeva supruga) (JIM)
29. KRAUS Edita (kći Julija i Elvire, rođ. 1930.) (JIM)
30. KRAUS Rudolfina (rođ. 1899. detto), s obitelji (JIM)
31. KRAUS Olga (rođ. 1907., detto), s obitelji (JIM) (
32. KORNFEIN Eugenia (rođ. 1878. detto), (JIM)
33. LEDEC Leopold (rođ. 1903. zavičajan u Pragu), s obitelji (JIM)
34. LOEW Viola (rođ. 1891. zavičajna u Beču, supruga Franza Loewa (rođ. 1894. zavičajan u Rumi) (JIM) Franzova sudbina nije poznata .
35. LOEW Felix (rođ. 1930. Sin Franza i Viole, zavič. u Beču), (JIM)
36. LOEW Neta (rođ. 1932. kći supružnika Loew, detto) (JIM)
37. LOEWY Ana (sic!, rođ. 1882., zavičajna u Berlinu). (JIM)
38. LUNZER Fritz (rođ. 26.10.1896 u Beču) ⁴⁰⁸, emigrant u Zagrebu, gdje je poslije rata i ostao.

⁴⁰⁵ BH-ODZ), fond 158, kut. 68, br. 6812/1940. B.POLIĆ, Imao sam sreće. 171.

⁴⁰⁶ HR HDA, Arhiv Helm, kut 37, br. 290 i 291.

⁴⁰⁷ JIM, Beograd, reg.br.5481, Sign. K.24-4-2/1-29. B.POLIĆ, Imao sam sreće. 251.

⁴⁰⁸ Branko Polić, *Vjetrenjasta klepsidra*. (Autobiografski zapisi 1924-1941), S. 278 i passim.

39. LUNZER Johanna⁴⁰⁹ (rođ i i zav. u Beču); poslije demobilizacije vratila se u Beču⁴¹⁰
40. MARKUS Susana (sic!rođ. 1914, zavič. u Budimpešti) (JIM)
41. MITTLER Georg (rođ. 1881. ili 1891. u Beču), 1940. godine stekao je dozvolu boravku u Beogradu, zatima za Sušak. Godine 1941., kad je Sušak anektiran od Talijana, protjeran, otišao u Crikvenicu.⁴¹¹
42. MITTLER Margit (Georgova supruga, rođ. 1904.g.), kao Georg
43. MITTLER Erich (Georgov sin, r.1929.)detto ⁴¹²
44. MOSTER Dr. Alexande (rođ. 1880.g.,zavičajan u Berlinu), s obitelji(JIM)
45. NEURATH Artur (sic!, rođ. 1885. zavičajan u Beču), s obitelji (JIM)
46. OEHLER/Öhler Dr. Hugo(rođ. 1877.,zavičajan u Grazu, pripadnik vlasničkoj obitelji Kaster&Öhler (robnih kuća, Graz-Zagreb) (JIM)⁴¹³
47. OEHLER/Öhler Gertrud (Hugova supruga, rođ. 1882.) kao Hugo (JIM)
48. POPPER Dr. Stefan (rođ.1881., zavičajan u Beču), s obitelji (JIM)
49. POPPER Margareta (rođ.1914., Stefanova kći), (JIM)
50. POPPER Anna (rođ. 1884., Stefanova supruga) (JIM)
51. REINHOLD Max (rođ.1901., zavičajan u Dresdenu), s obitelji (JIM)
52. REINHOLD Lotte (rođ. 1913. Maxova supruga), (JIM)
53. REINHOLD Peter (rođ. 1937, Stefanov sin) (JIM)
54. RONINGER Julio (bečki privatni službenik . r.1894. u Beču);stigao je s obitelji Elenbogen Chaim 1939.godine iz Beča u Zagreb i biva upućen na prisilni boravak u Samobor. U svibnju1941.godine prebačeni u Gacko i u Čapljinu.Od tamo pobjegao je sa svojim rođacima preko Sinja u Split.U srpnju 1942.godine skupina je s propusnicom Kotarskog poglavarstva Čapljina, koja im je dopustila odlazak uSinj,u Split. Talijanska vojna uprava ih prebaci u Dubrovnik⁴¹⁴. Boravio je u Kraljevici i u Kaporu, a 1943.g. pristupio je partizanima⁴¹⁵
55. ROTHSIEGEL Alice (rođ. 1869., zavičajna u Beču), s obitelji (JIM)
56. SCHWARTZ Dr. Georg Israel (rođ. 10.3.1889 u Beču, pokršten-rm.kat.1908.g., zavičajan u Beču, pravnik, oženjen, Beč je napustio u studenom 1940.g. prijavio se u Zagrebu Ustaškom redarstvu, prijavnica br. 3322 i 3426/3533⁴¹⁶ zbog promjene adrese). Njegova je supruga ostala u Beču, ima sestričnu u Italiji.Dne 20.8.1941. stigao je s propusnicom RAVSIGURa u Sušak, a talijanska uprava poslala ga je u Crikvenicu.).
57. SINGER Eli (rođ. 1874., zavičajna u Beču), (JIM)

⁴⁰⁹ B.POLIĆ, *Imao sam sreće. 189 i passim.*

⁴¹⁰ B.POLIĆ; *imao sam sreće. 108.*

⁴¹¹ HR HDA, MUP NDH, kutija 301, br.101030 od 10.10.1941.

⁴¹² HR HDA, MUP NDH, kutija 301, br.101030 od 10.10.1941 i JIM.

⁴¹³ HR HDA, BH-ODZ, kutija 26, br 20077/1939.

⁴¹⁴ HR HDA, Ust.redarstva-Židovski odsje k, fond br. 252, kut. 15, br.5185/1942 – Inv. br.29832 od3.8.1942.

⁴¹⁵ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije...S.471.*

⁴¹⁶ HR-HDA, Ust. redarstvo, fond br. 252. kut.19, Prijavnice.

58. SINGER Jelka (Elijeva supruga, rođ.1888. zavičajna u Zagrebu) (JIM)
59. STEINVURZEL Emanuel (rođ. 1900.g.); prisilni boravak u Donjem Lapcu (Lika)⁴¹⁷ (JIM)
60. STEPPER Sidonia (prisilni boravak u Lipiku, Zapadna Slavonija). Preko Rakeka napustili su Jugoslaviju prema talijanskom području⁴¹⁸ (JIM).
61. SPIELMANN Gertrud (rođ. 1905.g. zavičajna u Beču), s obitelji (JIM)
62. STEIN Dr. Jolan (rođ.1894., zavičajna u Beču), s obitelji (JIM)
63. STERN Oskar(na prisilnom boravku u Samoboru; rođ. 1889., zavičajan u Beču)⁴¹⁹
64. STERN Kamilla (Oskarova supruga, zavičajna u Zagrebu), (JIM)
65. SVEČENSKI Walter (rođ. 1908. u Beču, 1938.g. pokršten)⁴²⁰,(JIM)
SVEČENSKI Edith (rođ. 1914.u Beču, supruga): 16.8.1941.napustila NDH i otputovala u Sušak; Talijanska uprava poslala ju je u Crikvenicu;⁴²¹ (JIM) (
66. THUMA Elfrieda (rođ. 1900. zavičajna u Ostrovu, Moravska), s obitelji (JIM)
67. TOBIAS Ignjat,⁴²² (rođ. 16.3.1900. u Beču), bio je prijavljen u Zagrebu, a uhapšen je u Opatiji (JIM)
68. TOBIAS Josefina (supruga Ignjatova), (JIM)
69. WAHRHAFTIG Isak (rođ. 2.3.1888 u Lezapsku, Istočna Poljska, zatim Njemačka), bez državljanstva, učitelj za Jidish (Hebrejski), nezaposlen, oženje, dva sina (16 i 13 godine, u inozemstvu) i četiri kćeri (22, 20, 18 i 14 godina); pobjegao je 6.3.1941. iz Berlina u Zagreb i prijavio se Ustačkom redarstvu⁴²³. Logor Kraljevica (JIM)
70. WAMOSCHER Zlatko (rođ. 1923., zavičajan u Beču), s obitelji (JIM)
71. WASSER Johanna (rođ. 1898., zavičajna u Beču), s obitelji (JIM)
72. WEISS Eduard (rođ. 1893., zavičajan u Beču), s obitelji (JIM)

⁴¹⁷ HR HDA, BH-ODZ; kutija 40, br. 3741/40.

⁴¹⁸ HDA, Bantschaftsamt...Fasz. 67, Br. 21282/1940 vom 23.4.1940.

⁴¹⁹ HR HDA, MUP NDH; fond 223, br. 2644(Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebnu šalje MUP-u obavijest o ispražnjenju stana židova Stern Oskara. I-A 2095/41, 1941 Zagreb, 31 1.1942.

⁴²⁰ HR HDA, Ust.redarstva-Židovski odsje k, fond br. 252, kut. 15, br.5185/1942 – Inv. br.29832 od3.8.1942.

⁴²¹ HDA, MUP NDH, kut.301, br.10103 od 10.10.1941.

⁴²² HR HDA, BH-ODZ, kut. 7, br. 45879.

⁴²³ HR HDA, Ustaško redarstvo, prijavnice, fond 252, kut. 20.

Prilog 3

Prema izvještaju Ministarstva socijalne politike FH za Ministarstvo socijalne politike Beograd, u lipnju 1945 postojale su slijedeće ustanove za skrb o djeci-žrtvama rata

92 dječja doma s ukupno 8.978 djece.
 1 dječje prihvatilište za 400 djece
 53 „obdaništa“ za 5.400 djece
 3 odgojna zavoda s 410 djece
 7 organiziranih dječjih kolonija s 7000 djece:
 40.000 „poluzbrinute djece“, tj. djece smještenih u privatne domove i obitelji.
 2000 potpuno nezbrinute djece
 5 domova za šegrte s 5.400 pitomaca
 25 srednjoškolskih internata - 4.500 pitomaca
 jedan zavod za gluhonijemu djecu- 120 pitomaca
 jedan zavod za duševno zaostalu djecu - 80 pitomaca
 7 odgojnih zavoda za žene (za suzbijanje prostitucije) - 420 stićenica
 1 dom za odrasle slijepce - 131 pitomac
 37 domova za starce - 1401 stićenik
 106 narodnih kuhinja - za 18.376 dnevnih obroka
 41 bolnica s 12.700 kreveta.⁴²⁴

⁴²⁴ ibid. kut. 132, br. 13.479-2661/13.6.1945.

SUMMARY

RESCUE AND NEW CHALLENGES

RESCUED JEWISH REFUGEES FROM RAB ON THE PARTIZANS' TERRITORIES (FROM 1943 TO 1945)

Under the circumstances of the particularly cruel prosecution of Jews in Yugoslavia, only 3,000 Jews (out of approximately 12000 Croatian Jews, 82.000 in entire Yugoslavia) succeeded to reach the Italian »Zone I«, the regions annexed to Italia. About the same number reached somehow »Zone II«. In »Zone I« the refugees settled in the City of Split but the Italians had confined a number of them to Korčula, an island of the Adriatic sea. Although the Italian authorities executed their own „Racial politics“ with anti-Jewish measures, the fact remains that the Italians did never committe genocide and - from 1942. on - refused to hand over to the Germans all Jews under Italian protection, not even the Non-Italian Jews.

Actually, the Italians were the ones who have introduced measurs to protect the Jew s in »Zone II« from reoccurrence of Ustasha crimes . Although the Ustasha and- above them the German authorities in the Independent State of Croatia were very persistent in demanding the handing over to them all the Jew s in that Zone, the Italians, in order to avoid fruitless disputes, confined the »Zone II« Jews to camps administered by Italian military authorities . (Dubrovnik, Kraljevica, Hvar, Brač and Rab). At the very moment of Italia's capitulation (8 September 1943) the inmates of the Jewish and the Slovenian camp together executed the prepared liberation, disarmament of the Italian guards and takeover of the camp. A considerable number of the Jewish inmates of the Rab camp, both men and women founded a Jewish Battalion, which joined the Liberation Army, while the others, civilists, were taker by the Partisans to the liberated areas of Lika, Kordun and Banija region.

The former inmates of Rab decided not to remain passive and to reconcile themselves with the crimes of the occupiers and their accomplices against them A remarkalbe number of them took arms to fight in the Liberation War. Among them we find Austrian Jews, refugees since 1938 (immediately after the „Anschluss“ in Austria), like musicians and lawyers, pupils and students, to participate in the liberation of the Camp of Rab and to join the Army of National Liberation. These were sent to various partizan unit s on the territory of Croatia or the Movemen t of National Liberation, in the framework of which they were committed with social welfare and education, particularly for partisans's childeren or war-orphans, in medical care for fighters and civil population.

At the same time, while the liberated former inmates of the Italian concentration camps worked hardly for the Peoples' Liberation Movement, Jews at the Dalmatian coast were hunted by the Germans and Ustashas, who had entered the city of Split (September 27) and Dubrovnik (1 October 1943) and started to execute the „Decision of the Wannsee-gathering“, the „Final solution of Jewish question in Europe“. The refugees internated yet by the Italians in the Concentration camps on the Iceland of Rab, in open internation in Dubrovnik and on the Dalmatian islands were the more fortunate ones . The Partizans succeeded to evacuate them in time to the Lika region where the partizans had established their regime. Cohabitation of the Jews, most of them had passed nearly one year in Concentration camps and suffered from starvation and deseases, with the local inhabitants, mostly poor and uneducated rural people, peasants, soldiers ..., at least intellectuals and educated citizens. It was this traumatic experience to provoked conflicts between domestic people and the „newcomers“: The inhabitants. living with the permant danger to be assulted by German, Ustashi or Chetnics, plundered and deported, suffered from lack of all vital means for life and could, therefor, hardly be motivated to share with these new settlers there scarce preserves. The local authorities, „Committees of People's Liberation“ (NOO) had orders of the General Staff of National Liberation (GŠ NOV) to settle these Jews on the liberated territories - and the Committee. blindly and without hesitating executed the order - without any sensibility, without comprehension for the fears of the domestic people, without respect towards the trauma of the former inmates of concentration camps, prosecuted and hunted individuals.

In fact, the Partisans did not only demonstrate their power and authority, they showed also a lact of military discipline and cruel aggression againsts the civil inhabitants. Yet during the war, the Partisans practiced what they considered to be their right, and what they performed during the first postwar decade: raw power and no shame: to use people and to abuse them.

Some authors who published their memories of their experiences of live under the partizans' contoll, pay honour to the idealism of the „Partisans of the first hour“, however admit that not so rarely their idealism and readiness to sacrifice theirselves, exaggerated to cruelty and lack of compassion for their victims. And there were yet the others, the opportunists, the carrierst, the profiteurs of the war - they all, and respectively their lack of sensibility for the special situation of the Jews and former inmates of Concentration camps provoked conflicts which reflect the typical antagonisms of the postwar Yugoslav societies: the latent tensions between national majorities and minorities: The Jews handled their antagonism against the Non-Jewds

and against Yugoslav authorities by „submerging“ (Paul Benjamin Godiejev), surpressing their conscience of a particular individuality: In postwar Yugoslavia Jews preferred to be „invisible“, inrecognizable as Jews.

When at the beginning of 1944 the Germans started a large offensive (from Rijeka and the Operational zone Adriatic Litoral) towards the continental Gorski kotar and Lika regions, the Partisans' authorities evacuated the inhabitants as well as the Jews, easterwards, to the Banija and Kordun-regions. The so called „Liberated territories“, the regions under the partisans' controll were liberated from the occupation forces, but not definitely pacificated and assured against enemies's attacks.

As a result of escalation of the military actions against the partisans, British policy which had performed a radical „turn of mind“ (refusing help for the Chetnics and supporting their enemies, Tito's partizans, allowed to evacuate the inhabitants of the endangered regions, a great part of Central and Western Croatian, to the Island of Vis, where from they should be transported to Italy. At least, neither Vis nor the allied territory in Italian mainland were able to absorbe more thentousand refugees from Yugoslavia. It was therefor, that Dalmations and people from the Hinterland had to be internated in the former British Army-camps inEgypt.

Actually only those were transported whom the partisans did not - voluntarily or forced - mobilized for the Peoples ' Liberation Army (elderly people, women and children). However, while the Royal (British) Airforce supported the Partizans to save the non-Jewish population, their pilots and Liaison-officers voluntarily and without clear criteria refused to takt with them Jews, also younger children who were not yet mature to work, also ill and elder persons. E.g. from more than 700 children announced to be evacuated, merely 39 Jewish children were accepted to be transported to Italy. The Partisan authorities, aware of the British reserves against Jewish refugees because of their (supposed)intention to continue to Palestine, decided to enforce their institutions of social welfare, their homes for war-orphans and war-victims, their hospitals and ambulances and to care for people at home - last but not least as a welcomed opportunity to enforce their popularity.

It must be taken into account that as a result of such querrels between Partizans and their new „friends“, Great Britain, the Jews in the Dalmatian towns, als well as those who had remained in Rab, and the others, Polish Jews and non-Jewish Polish refugees were lastly delivered to

their prosecutors. In October 1943 the Jews of Split and Dubrovnik were taken to the Concentration camp in Zemun, where some of them were killed on the spot, others sent to the Auschwitz death camp to perish there. On March 1944 Jewish women and children from Dalmatia were sent to Jasenovac and killed there.

In Italy, the refugees from Croatia, inclusively the some 200 hundred Jews, witnessed the difficult conditions of everyday life in the Italian refugee camps: impossible living conditions, insufficient clothing, inadequate nutrition and scarce medical care nature. Various diseases did not spare the members of the camps, especially children.

Despite these troubles, the refugees themselves tried hard to fulfill it with all sorts of activities in the social, labour, cultural and educational field that made waiting for a return to homeland quicker to pass - and they did not persist. untile return was possible. The last group of camps' members from Italy arrived in Dalmatia in March 1945. Refugee camps in Italy reflect the circumstances, the inmates faced with in the camps in Egypt.

Keyword: WWII, camps and inmates, liberation, Partisans'movement; escape, evacuation, repatriation

POPIS IZVORA - ARHIVSKE GRAĐE

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb,

fond 1663-3, Komunistička partija

fond 206 -ZAVNOH (gradivo iz prijašnjeg Instituta za historiju Radničkog pokreta, sređeno)

fond 207 - ZAVNOH (nesređeno gradivo Instituta za historiju Radničkog pokreta)

fond 1194 - Narodnooslobodilačka vojska

Fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Glavni urudžbeni zapisnik (ZKRZ GUZ), mikrofilmovi Z-2929-Z-3040, kutija br. 9, 10.

Fond 1522, Zemaljska komisija za repatrijaciju (ZKRH)

Fond 292, Ministarstvo socijalne politike NRH

Fond 278, Sabor NRH

Fond 158, Banovina Hrvatska-Odjelak za državnu (ODZ). kutije br. 1–72.

Fond 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH).

Fond 252, Ravnateljstvo Ustaškog redarstva – Židovski odsjek (RUR-ŽO), kut.10.

Fond 1521, Arhiv policijskog izaslanika Njemačkog poslanstva u Zagrebu, Hansa Helma

Državni arhiv Rijeka:

fond DARI-JU 447 - Kotarska oblast Crikvenica), sign. Ko/C; kutija 303

fond DARI 106-JU 41 Commissione cittadina per i crimini di guerra di Fiume

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

fond SI AS 1851 - Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije,

fond SI AS 1857 - Osemnajsta divizija narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije:

BIBLIOGRAFIJA

ANIĆ Nikola, Antifašistička Hrvatska Narodnoslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941. Zagreb 2005.

BARIĆ, Nikica. Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943. – studeni 1944.). *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998): 55-79.

BOŠKOVIĆ STULLI Maja, Krpice sjećanja. U: *Književna republika*. 5.god., sv. ½, Zagreb 2007, str. 150-161

BRATANIĆ Mateo, Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946. *Časopis za suvremenu špovijest br.1/2016*, str. 162-201.

BARKER Elisabeth, *British Policy in South East Europe in the Second World War*. London 1976.

BARKER Elisabeth, *Britanska politika prema Jugoslaviji i Istočnoj Europi u Drugom Svjetkom ratu*. Zagreb 1978

BEGOW Lucie, *Mit meinen Augen: Botschaft einer Auschwitz- Überlebenden*. Mit einem Nachwort von Simon Wiesenthal. Gerlingen 1983. (hrvatsko izdanje: *Vlastitim očima*. Zagreb

BIBER Dušan, *The Yugoslav Partisans and the British in 1944*. In Sir Llewellyn WOODWARD; *British Foreign Policy in the Second World War*. Volume 3, London 1971. str. 111-129

CAPOGRECO Carlo Spartaco, *I campi del Duce. L'internamento civile nell' Italia fascista (1940-1943)*. Milano 2004. Slovensko izdanje: *Fašistična taborišča. Internacije civilistov v fašistični italiji (1940-1943)*. Prevedla Nevenka Troha. Ljubljana 2011.

CARPI Daniel; *The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia*. In: *Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference – April 1974*. Jerusalem 1977 S. 465–553.

CATTARUZZA Marina, *Italia e il „Confine orientale“ 1866-2006*. Bologna 2007, 217.

CYPRIAN Jens-Peter, „Noch konnte ich nicht daran glauben“. *Die Exilzeit Alexander Sacher-Masochs 1935/1938-1945*. U: *Amici Amico III. Edited by Ingeborg FIALA -FÜRST i Jaromir CZMERO. Festschrift f. Ludvíg VACLÁVEK*: Oloumoc 2011. 103-118.

DAVIE Michael (ed.), *The Diaries of Evelyn Waugh*. Edited by Michael Davie. Harmondsworth 1982.

DOKUMENTI *o spoljnjoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, sv. 2 (Beograd,1989),storije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom I, knj. 1, Beograd 1954;

DOKUMENTI - Materijal o omladinskom pokretu u toku rata, Beograd 1948; I kongres antifašističkeomladine Jugoslavije, Bihać 27—29. XII 1942, Beograd 1946, 68; Ovdje navodimo iknjigu dokumenata: *Djeca Hrvatske i narodnooslobodilačka borba*, Zagreb 1955, 101.

DOMAŠ Jasminka, *Glasovi sjećanje život*. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji, Zagreb, 2015.

FALK Susanne, Susanne FALK; *Franz Theodor Csokor an der dalmatinischen Küste und in Italien*. U: Christine KÖSTNER – Klaus VOIGT, *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*, 175–199.

- GIRON Ante, Zapadna Hrvatska u drugom svjetskom ratu. Rijeka 2004.
- GOLDSTEIN Ivo, Holokaust u Zagrebu. Zagreb 2001.
- GOLDSTEIN Slavko, Židovi Hrvatske u antifašističkom otporu. *U Antisemitizam, Holokaust, antifašizam - Zna li se?* Zagreb, 1996
- GOLDSTEIN Slavko, 1941: Godina koja se vraća. 2. izd. Zagreb 2007.
- GORDIEJEV Paul Benjamin; *Voices of Yugoslav Jewry*. New York 1999.
- GRAHEK RAVANIĆ Martina, „Narod će im suditi“. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Zagreb 1944-1947. Zagreb. 2013.-
- ISAIĆ Vladimir, Vojnopolitička situacija na dalmatinskoj obali poslije kapitulacije Italije: rujan-prosinac 1943. Zagreb 1975.
- ISAIĆ Vladimir, Časno djelo sestara Franjevki na Rabu. U: *Bilten Židovske općine Zagreb (ŽOZ)*, br. 46-47/1996, str. 9.
- KERKÄNNEN Ari, *Yugoslav Jewry. Aspects of post-World War II and Post-Yugoslav Developments*. Helsinki 2001.
- KEVO Mario, *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*. I.svezak, Slavonski Brod-Zagreb 2009.
- KÖSTNER Christine– Klaus VOIGT, *Österreichisches Exil in Italien 1938–1945*. Wien 2009.
- KOVAČ Vlasta, Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju. U: *Novi Omanut* br.22, br. 1 Zagreb, 2016.:str. 2-3.
- KOVAČIĆ Ivan, *Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu*, Rijeka, 1998., str. 93-100;
- LEBL Aleksandar, *Kako je nastao Židovski partizanski bataljon*. U. *Ha-Kol*, br. 129, Zagreb (ožujak-travanj 2013), str. 19-21;
- LENGEL KRIZMAN Narcisa, *Destiny of Jewish survivors from the Rab concentration camp 1943/1945*. U: *Voice, Židovska općina Zagreb*, 1998 str 67 ;
- MAC LEAN Fitzroy, *Rat na Balkanu. Preveo Konstantin Miles*. Zagreb 1964.
- MATES Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd 1981.
- MIHAL BRANDL Naida, *Židovi u Hrvatskoj od 1944-1952*. (Dokt. disertacija) Zagreb 2015.
- MORGANI Teodoro, *Gli Ebrei di Trieste e d' Abbazia*. Roma 1979
- NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U DALMACIJI:, *Zbornik dokumenata*. Sv. II(dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ, 11 knjiga), V (partizanske borbe na moru), VII (3 knjige - rat, 1942-svibnja 1945.), sv. X. (Ratno zrakoplovstvo NOR-a)
- OSTOJIĆ Borislav - Mihael SOBOLEVSKI; *Pag. Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracijski logor na Pagu*. U. *Novi list*, Rijeka, br. 173–218, 26.VII–18.IX 1985.
- PALAVRŠIĆ Ante, *Jugoslavenski zbjeg u Italiji. Građa i prilozi za povijest Dalmacije*. sv.9, Split 1977, 1977. str. 259-282.
- POLIĆ Branko, *Vjetrenjasta klepsidra*. (Autobiografski zapisi 1924-1.11.1942.) Zagreb 2004
isti: *Imao sam sreće* (Autobiografski zapisi 1.11.1942-22.12.1945.) Zagreb 2006.
isti: *Pariz u srcu studenta*. Zagreb 2008
- POLJAKOV Leon - Jacques SABILLE, *The Jews under Italian Occupation*. Paris 1956.

- PORTMANN Michael; Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren. *Volksfeinden' und 'Verrätern' in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943-1950)*. Wien 2007, 9, 73,74 i
- RISTOVIĆ Milan, U potrazi za utočištem. Jugoslavenski Jevreji. Bekstvo od Holokausta 1941–1945. Beograd, 1998.
- ROCHLITZ Imre, *Accident of Fate. A personal account*. Wisconsin 2011
- ROMANO Jaša, Jevreji u Rapskom logoru i njihovo uključivanje u NOR. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja* br. 2/1973, Beograd 1973.
- ROMANO Jaša, Jevreji Jugoslavije 1941–1945. *Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd 1980.
- SHELAH Menachem, *Un debito di gratitudine. Storia dei rapporti tra l'Esercito Italiano e gli Ebrei in Dalmazia (1941–1943)*, Rom 1991
- SMODLAKA Josip, *Partizanski dnevnik*. Beograd 1972. Sign. 578 618
- SOBOLEVSKI Mihael, Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata . U: *Časopisu za suvremenu povijest* (ČSP), god. 24, br. 1, Zagreb 1992. str. 177–222.
- STEINBERG Jonathan, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943*, London 1990,
- STRACKELBERG Roderik, *The Nazi Germany Sourcebook: An Anthology of Texts* edited by Roderick Stackelberg, Sally A. Winkle. Abingdon (Ohio) 2002.
- TOLENTINO Emilio *Fašistička okupacija Dubrovnika 1941-1945 i rješavanje jevrejskog pitanja*. U: *Zbornik, Jevrejski istorijski muzej*, br. 1, Beograd, 1971., 201-207
- VOJNA Enciklopedija i (Vojna enciklopedija, I, br. 7, Beograd 1965, 680) (Logor Rab).
- ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA HRVATSKE, *zbornik dokumenata.1943*, Zagreb 1964, 724; *isti1944*, Zagreb 1970, 734.
- ZBORNIK Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije. (sv. III, Zagreb 1975: *Britanska politika prema Jugoslaviji 1942-1943.*)
- VELEBIT Vladimir, *Moj život*. Zagreb 2016.

POPIS INTERNETSKIH PODATAKA

ALTARAC Salom Šani, www.centeuropa.org

BANIĆ Ivo, Fašističko koncentracijsko tovarišće Kampor: www.muzej-kampor-.croatia-rab.si/povijest/html.

BARIĆ Ivo, Logor Kampor <http://www.ua-rab.hr/index.php/talijanski-fasisticki-logor-kampor?showall=&start=1>

BARIĆ Nikica, Uspostava i djelovanje uprave NDH vlasti u djelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943–studen 1944). www.hrcak.srce.hr/file/76380

DANON Cezar Zadik, Preživjeli smo II.svjetski rat. [www.http://www.most.ba/098/008.aspx](http://www.most.ba/098/008.aspx) <http://www.jewsinbosnia.eu/wp-content/uploads/2014/09/bibliography.pdf>

DE FELICE Renzo, Renzo DE FELICE, Giuseppe Bastianini [in Dizionario Biografico degli Italiani](http://www.treccani.it). di Renzo De Felice. [Volume 7 \(1970.\) www.treccani.it](http://www.treccani.it) >

DUGAČKI Vladimir, Dr. Teodor Grüner: U: Hrvatski biografski leksikon; <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=59643> (2005.)

DUGAČKI Vladimir, Dr. Dezider Julius. U: Hrvatski biografski leksikon, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8827> (2005).

JANEKOVIĆ Dara (Darinka), Hrvatski biografski leksikon, Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=60228>

KARAKAŠ OBRADOV Marica, Prisilne migracije židovskog stanovništva na području NDH. www.hrcak.srce.hr/file/116108 :

KNOX Mac Gregor, Das faschistische Italien und die „Endlösung“ 1942/43. U : *Vierteljahreshefte des Institutes fuer Zeitgeschichte*, München, Jg.55 (2007), Heft 1:S. 53-92; Na: http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2007_1_3_knox.pdf

LEBL Aleksandar, PRIJE SEDAMDESET GODINA Piše Aleksandar Lebl.HA-KOL (Časopis Židovske općine Zagreb), br. 19/2003 [הקול - Židovska općina Zagreb](http://www.zoz.hr/files/HaKol_129_Ozujak-Travamj.pdf)
http://www.zoz.hr/files/HaKol_129_Ozujak-Travamj.pdf

LENGEL KRIZMAN, Narcisa; Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju (1941-1943): www.hrcak.srce.hr/file/158409 autor: N Lengel-Krizman - 1983 i http://hr.metapedia.org/wiki/Psihologor_Kampor/Rab#Povijest_logora_Kampor

LIVADA Svetozar, Partizanska gimnazija „Maršal Tito“; [www:http://jadovno.com/arhiva/3-partizanska-gimnazija-marsal-tito-u-zagrebu.html](http://jadovno.com/arhiva/3-partizanska-gimnazija-marsal-tito-u-zagrebu.html).2005

LONČAR Mladen, Ivana DIJANIĆ PLAŠĆ, Sandra SKORUŠEK-BLAŽIČKO, Zlatkica MARINKOVIĆ-DANILOVIĆ, Kristina KRALJEVIĆ, Nevenka BENIĆ i Fani BOŽANJA, Nacionalni centar za psihotraumu pri Kliničko bolničkom centru Zagreb.Uvodnik Povodom otvaranja Nacionalnog centra za psihotraumu u Klinici za psihijatriju KBC-a Zagreb. Soc. psihijat., 42 (2014) 75 – 79 . <http://hrcak.srce.hr/file/188598>

NKOJ (Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije) u PROLEKSIS Enciklopedija online. Društvene znanosti: [www.http://proleksis.lzmk.hr/38311/](http://proleksis.lzmk.hr/38311/)

OGRIZOVIĆ Mihajlo, Školstvo i prosvjeta u Hrvatskoj u jesen 1944. i u1945. godini. www.hrcak.srce.hr/21757. 233-288. **Originalni tekst Zagreb 1982** [Proceedings of](http://www.hrcak.srce.hr/21757)

[the Department of Historical Research of the Institute for Historical and Social Research of the Croatian Academy of Sciences and Arts, Vol.11 January 1982.](#)

[PALÄSTINA ALS ZUFLUCHTSORT DER EUROPÄISCHEN JUDEN BIS 1945 | BPB](#)

www.bpb.de/.../palaestina-als-zufluchtsort-der-europaeischen-juden 2014

PAPO Eliezer, Partizanska Hagada. Tekst Agade je u komentarima. <https://www.youtube.com/watch?v=loy5eIJfEOg>

PAVLOVIĆ Rade, Partizanska gimnazija Zagreb: <http://www.cendo.hr/Novosti.aspx?id=1145&title=zbornik-partizanske-gimnazije>; 2011;

PETEŠIĆ Ciril, Kolonizacija djece u Župi Sv. Ivan Žabno. U: www.hrcak.srce.hr/file/147996:

Anna PIZZUTI, Ebrei exinternati in campi jugoslavi gestiti da italiani e rifugiatisi a Bari dopo l'8 settembre 1943 (414 nominativi): www.annapizzuti.it/pdf/provenienza.php=jugoslav&t=Exinternati

ista Ebrei exinternati. La salvezza: www.annapizzuti.it/storie/salvezza.php

POLIĆ Branko, Teodor Grüner, uz stoti rođendan. u. Novi Omanut, Godište XX, broj 3 (116), Zagreb, ožujak – travanj 2013 / 5773: www.kd-miroslavsalomfreiberger.com/resources/.../omanut_116.p...

PRIBILOVIĆ Kažimir, Pomorski saobraćaj u Hrvatskom primorju od osnivanja II. POS-a do kraja 1943.godine. www.hrcak.srce.hr/file/202870

PRIBILOVIĆ Kažimir, Senj. - Baza II. Pomorskog obalnog sektora Mornarice. www.hrcak.srce.hr/file/201387

RAB, http://www.zoz.hr/files/HaKol_129_Ozujak-Travamj.pdf

RATNA KRONIKA SPLITA 1944. siječanj - listopad. Na: [Ratna kronika Splita 1941-1945 - www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945](http://www.ratnakronikasplita.com/kronika/1944-1945) –

SAVING THE SOUNDS OF SARAJEVO; [Saving the Sounds of Sarajevo - Jewish Exponent](http://www.jewishexponent.com/2015/03/18/saving-the-sounds-of-sarajevo/) www.centropa.org

SPEHNJAK Katarina, Konzularna predstavništva Velike Britanije u Hrvatskoj 1945-1948. www.hrcak.srce.hr/file/11576 - 2006

ŠIMIĆ Lazar, Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i Revoluciji: www.znaci.net/00003/721.htm Dr. Franz Kleinhappel Partizanski liječnik, 44.

ŠUČUR Zoran, [Razvoj socijalne pomoći i socijalne skrbi u Hrvatskoj nakon ...](http://www.hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=475531) http://www.hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=475531 sij 2003 .

ŠVOB Melita, [Židovi u antifašističkom otporu](http://www.preho.hr/upload/dok-8587976391833049540.doc) [preho.hr/upload/dok-8587976391833049540.doc](http://www.preho.hr/upload/dok-8587976391833049540.doc)

TIĆAC Orfeo, Odiseja s ranjenicima na moru. <http://www.hrcak.srce.hr/128314>

TIĆAC, Orfeo, Flotila Drugog Pomorskog obalnog sektora : Od formiranja do povlačenja iz Hrvatskog Primorja na Dugi Otok. pdf. <http://www.hrcak.srce.hr/128015?lang=en>

VILLA FLOR Carlos, Displacement and Exile in Evelyn Waugh's Post-War Fiction.. Na: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/136098>

YAD VASHEM: www.yadvashem.org.

ZAVNOH, III. zasjedanje: <https://www.documenta.hr/en/tre%C4%87e-zasjedanje-zavnoh-a-juraj-hr%C5%BEenjak.html>

ZLATIC Savo, Bolnicu nitko nije izdao. <http://www.skdprosvjeta.com/news.php?id=178> i

Informacije mailom: Dr. Aleksandar LEBL, Beograd: sasalebl@sbs.rs
„Roads to Security“ - neobjavljen tekst predavanja /bez navoda mjesta i datuma!)

Zeev MILO, Tel Aviv, milozeev@zahav.net.il 5.8.2017.

S A D R Ź A J

A. Stanje istraženosti sudbine Rabskih logoraša i još otvorena pitanja	3
<u>I. Oslobođenje logoraša u Kamporu</u>	9
I.1. Tijek oslobađanja	
I.2. Iz logora u partizane i na „oslobođeni teritorij“	13
I.3. Odlazak zatočenika iz Kampora	21
I.4. Bivši zatočenici - ostali na Rabu	27
<u>II. U privremenoj „domovini“ na partizanskom teritoriju</u>	29
II.1. Stvaranje formalnog okvira zastupanja interesa Rabskih zbijegova	
II.2. Sukobi oko prihvata podjele oskudnih resurza	31
II.3. „Židovi ne žele raditi“ - „Židovi traže veze i povlastice“	37
II.4. Židovski zbijegovi - su i korisni radnici	39
II.5. Rabski zbijegovi - briga partizanskog pokreta za aktiviste i za žrtve rata	45
<u>III. Ponovno u bijeg</u>	46
III.1. Bijeg prema Baniji i Slavoniji	
III.2. Evakuacija na otoke i u Italiju	50
III.3. Evakuacija preko Visa i Korčule u Italiju	51
III.4. Nastavak evakuacije u Afriku	59
III.5. Boravak u Italiji	61
III.6. Repatrijacija iz afričkih i talijanskih logora	64
<u>IV. Ostavljeni od Talijana, partizana i Saveznika</u>	66
IV.1. Židovi ostali na Rabu	67
IV.2. Kordun, Banija	70
IV.3. Poljska kolonija na otoku Krku	73

V. Tereti poslijeratnog razdoblja	75
Prilog 1	84
Popis bolničarki Rapskog bataljuna upućenih na teritoriji OF u Sloveniju	
Prilog 2	86
Popis nejugoslavenskih zatočenika talijanskog Koncentracijskog logora za Židove, Rab	
Prilog 3	90
Prema izvještaju Ministarstva socijalne politike FH za Ministarstvo socijalne politike Beograd, u lipnju 1945 postojale su slijedeće ustanove za skrb o djeci-žrtvama rata	
SUMMARY	91
RESCUE AND NEW CHALLENGES RESCUED JEWISH REFUGEES FROM RAB ON THE PARTIZANS' TERRITORIES (FROM 1943 TO 1945)	
POPIS IZVORA - ARHIVSKE GRAĐE	95
BIBLIOGRAFIJA	96
POPIS INTERNETSKIH PODATAKA	99